Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15 (15453) ◆ 1995 чылдың январь 25, среда ◆ Ат салган шагы 23.20. ◆ Садар өртээ 300 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Социал политика комитединиң даргазы Д. К.-Х. Ооржактың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Регламентизиниң 39 чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Бодунуң хууда билдириишкининге үндезилээш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Социал политика комитединиң даргазы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржактың бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1995 чылдың январь 18. № 216.

Кызыл хоорай шүүгүзүнүң шиитке-кчизин томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Андрей Кумаякович Оюнну Кызыл хоорай шүүгүзүнүң шиитке-кчизинге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1995 чылдың январь 17. № 207.

Кызыл хоорай шүүгүзүнүн шиитке-кчизи албан-хүлээлгезин күүседир талазы-биле бүрүн эргелериндеи хостаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Кызыл хоорай шүүгүзүнүн шиитке-кчизи албан-хүлээлгезин күүседир талазы-биле бүрүн эргелериндеи Чечена Дажы-Доңдуповна Сайын-Белекти хостаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1995 чылдың январь 17. № 207.

Тыва Республиканың Хүндүлүг аттарынын дугайында дүрүмге немелделер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Хүндүлүг аттарының дугайында дүрүмге дараазында немелделерни киирер:

1. I-ги пунктуда «II» иштики бичес пунктуда дөртку абзацты уштап каптар.

2. Дараазында уткалыг «У» пунктуну немей киирер:

«У/ «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» хүндүлүг атты прокуратура, юстиция, шүүгүлер органнарының, Иштики хереклер камгыныңы, Россия Федерациязының контрразведканың Федералдыг албанының республика эргелелиниң, Россия Федерациязының Юристер эвилелиниң девискээр организациязының, адвокатураның, а ол ышкаш хоойлужудулганы быжыглаарынга, юридиктиг эртемнерни хөгжүдеринге юрист кадрларны белеткээринге улуг ачы-хавыалыг, мергежилиниң аайы-биле 10 чылдан эвээш эвес уеде төлептиг ажылдап келген юрист ажылдакчыларга тыпсыр».

3. 5-ки пунктуда «Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы» деп сөстерниң соонга чартык сек салгаш. «Тыва Республиканың алдарлыг юризи» деп сөстерни немээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1995 чылдың январь 18. № 212.

РОССИЯНЫҢ БИРГИ ЧЕРИ ДЭЭШ

Хостуг хүреш бистиң республикада спорттун эң сайзыраңгай хевири апарган. Спорттуң бо хевиринге Европага, Азияга ат-сураглыг мөгелер-даа бар. «Азия төвүнүң шаңналы дээш» делегей чергелиг маргылдаа чыл санында чаңчыл өзугаар эртип турар. Бо улаада база бир кол улуг турнир эгелээн. Россияның Азия кезээниң бирги чери дээш маргылдаа Тюменьден Амур чедир край, область, республикаларның элээди аныяктарын чаңгыс черге чыып, ачыр-дачыр тутчун кириптеринче чалап эккелген.

Чаныш-сыныш чок спортчу демисел дүүн Кызыл хоорайның «Херел» спорт залында 10 шакта эгелей берген. Ында 1979-80 чылларда төрөттүнген 15-16 харлыг болгаш оон биче назылыг оолдар хүрежин турар. Маргылдаа январь 24—26-та чедир үш-хүн үргүлчүлээр.

Якутия (Саха) Республика мөгелер, тренерлер, судьялар-биле катай-хаара мырыңай—80 кижи составтыг командалыг чедип келген. Новосибирск, Кемерово, Иркутск, Чита областларының, Красноярск крайының, Бурятия, Хакасия республикаларының командаларында шыырак мөгелер хөй болганындан Россияның Азия кезээниң элээди аныяктарының арызында бирги чер дээш эртер бо маргылдаага демисел түүнел оюнларга чедир улам чидиглериг чугаажок.

Даваы САЛЧАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНДЕН БОЛГАШ ЧАЗААНДАН

Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа 1995 чылдың январь 24-те эртен ажылынче бар чорааш, Тыва Республиканың Чазааның кежигүнү, Кызыл кожуун чагыргазының даргазы

Александр Константинович БАКУЛИННИҢ

амыдырал-чурттаргазының 58-ки чылында кемниг херек үүлгедикчилери өлүрүкчүлериниң холундан амы-тыңындан чарылганын ханы кажыдал-биле дыңнатпышаан, мөнөөн кижиниң өг-бүлезинге, дөргүл-төреллерге болгаш чоок кижилерге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

◆Сүт бүдүрүлгезиниң допчулалы◆

АКШАЛАНЫРЫНЫҢ ОРУКТАРЫ КАЙДАЛ?

Инек кажаалары, мал чемпериниң ажыглалы технология өзугаар тургустунмаанындан сүт бүдүрүлгези чамдык черлерде нарын байдалда. Төп, барыын, соңгу кожуннарда хар база улуг дүшкен. Сүт продукциязының бот-үнезин чиигедиринге, оон саарылгазын чогумчударынга өскедаа шаптыктаашкыннар бар. Республиканың мурнуу талазында Тес-Хем, Эрзин кожуннарның сүт-бараан фермаларының байдалы харын чүгээр.

Тываның өске күрүне-биле кызыгаарында болгаш, тес-хемчилер, эрзинчилер адаанмөөрей, чижилге талазы-биле шылгалдага үргүлүү таваржын чоруур. Ынчангаш азырадыкчы хөөннерге чүгле хире-чергези-биле алыскан. Төрел бөлүк, ужур-чөптүг харылзажылга, амыдыралдың тыва хевири чагырын дужаар системага эдиинге чедир алыспаан.

Көдээ ажыл-агый продукциязын өг-бүле, биче болгаш ортумак бүдүрүлге деннелинге чорудун болурунун өлүүн каш аргалары ук кожууннарда чок эвес. Чижээ, чамдык инек кажааларының тудуу ыяш материалдарындан бүткен. Кур-кажааларның температураза мыйыстыг бода малга онза тааржыр, оон иштп доңат-хыраага, өл-шыкка белен алыспас. Аңаа от салбас, одаар түүл, хөмүрдаш чарыгдалдарын үндүрбес. Чүгле өдээн кургаглан аштаар. Ол чоруктун малга эптиин, ээ кижиге камналгалыын сапан көрүңер даан. Акша-мөңгүнү хумагалап алырының курлавыры ында чаштынын чыдар болдур ийин.

Республикада демир-бетон кылыгларлыг, хөмүр-даш артынчызындан кылган инек кажаалары база хөй. Эмин эрттир хөй чарыгдалдарлыг инек комплекстерипиң чөптүг ажыглалын көдээ ажыл-агыйларның өнчү-хөренгилериниң ангы-аңгы хевирлериниң ээлери бодап турар. Чылыт, электри база өскедаа чарыгдалдары улуг дээш ук черлерни анаа каптар арга база чок. Чүге дээрге ооң тудуунга улуг күштү, акша-хөреңгини мурнунда чылдарда үндүрген. Сүт бүдүрериниң, акша тып ажылдаарының курлавырлары сүт-бараан фермаларында бар болбайн аан. Ынчалза-даа шын саналга, чөптүг ажыглал колдуунда болдунмайн турар.

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитединиң 1995 чылдың январь бирге чедир сүт бүдүрүлгезинин байдалын санап каан дептержигешти көрүп олур мен. Ону январь 16-да белеткен үндүрген. Ында сан-чурагайларның кол нуруузу алыс шынга чоокшулашкак деп билир мен. Эрткен чылын республиканың колхозтары, совхозтары, коллективтиг бүдүрүлгелери 153635 центнер сүттү бүдүрген. 1993 чылдың ол-ла үеинде — 196286 центнер болган. Чурттакчы чондан керээ өзугаар 97 центнер сүттү садып алган. Колхозтарның, совхозтарның, коллективтиг бүдүрүлгелериң саалдада бир инээнден-не ортумаа-биле 1083 килограмм сүттү сагган. Оон мурнуу талазында чылда 1191 килограмм болган.

Үстүнде айыттынган көргүзүглер сүттү үүгле каны хире бүдүргенин херечилеп турар. Чүүң-даа мурнунда ол чугула барымдаа. Көдээниң маадырлыг ажыл-ишчилери акша төлевирин холга албайн, чамдык таварылгаларда ай-айы-биле аан, сүт бүдүрериниң продукциязын уламчылаан арттырган. Ол дээрге амыдырап-чурттап болурунун кара чаңгыс идегели сүтте деп бөдүүн кижилериниң шын угаан турарыдыр. Дыка хөй тыва өг-бүлелериниң, төрел бөлүктериниң, кожа-хелбээлериниң амыдыралының бир кезин — ак чемде.

Эштке, дукке деңней алырга, сүт аймаа дүрген саарлыычал. Кышкы хонуктарда сүттүн артыкшылын тускай савага доңуруп ап болур. Ол арганы дагда кыштагларның шаандагы ээлери аттар калбаа-биле ажыглаг чораан. Суурда кара шайлыг төрелдериниге мээн ачам доңурган сүттү таалыңга артып эккен бээрин ам-даа сактып чор мен.

Өг-бүле, биче болгаш ортумак бизнес деннелинге аржы-быштак, саржаг аймаан белеткен ап болур. Хойтпактың эң амданныг хевири тарак дугайында солун чугаалар хөй болгай. Мен бодаарымга, таракка чедер амданныг чем делегейде безин чок ышкаш. Ону канчаар кылып бүдүрериниң технологиязын чалыы салгалдың малчыннары база биле бергени хөлчок өөрүнчүг.

Сүттен чем аймаан кылып билир улуг салгалдың төлээлери Тываның булун бүрүзүнде бар. Чижээ, Кызыл кожуунуң «Шамбалыг» совхозтуң хоочун малчыны чораан Анай Хүргүл-оол. Анай Ховалыговна пенсияже үүнүп алгаш, Чаа-Хөл кожуунче өг-бүлези-биле чурт тыртып чана берди. Оон уруу Дарыймаа сохозтуң сүт-бараан фермазында ажылдап турар. Фермада ажылдавышаан, бодунуң хууда инектериниң сүдүн саап четтигип, оон хереглелге ажыглаар бүгү-ле хевирин кылып билир чорду.

Хоорай чурттуг радиожурналист хереэжен өөрлериниге амыдыраа Ак-Ламаның хүндүлээчел өг-өрегезинге эрткен чылын бир катап хондувус. Угундан малчын-даа болза, радио ажылдакчылары мал азыраарындан орончок ырай берген чорду. Малмаганы эвээш өг-бүлелериниң суурда чамдык кежигүнери база хоорайжылар-биле дөмей чадавас боор.

Акша тыварының кол аргазы база сүттү. Сүттүг автоцистерналар Кызылга бо-ла кезек-кезек көстүп келир. Сүт аксыр краннары база эптиг апарыш-тыр, моон мурнунда дег эвес. Садып ап турар кижиниң савазынче оон агымы чайгылбайн бадар чорду. Автомашиналарның күрүне инспекциязы, хоорайның үндүрүг инспекциязы, санитар албаны-биле сүт садыгжыларын шаптыктаашкыннар белен таварышпас. Көдээде сүт-бараан фермаларындан кышкы айларда дорт саттынган сүт эки шынары-биле онза ылгалдыг.

Аргалыг болза, инек кажааларының иштинге шанак, тергелиг аттарның күүнү ажыглаан, бисте эң ховар болуп турар қывар-чаар материалдарны сүт сөөртүр автомашиналарга чарыгдаары күзенчиг. Моон соңгаар ат шанактары, ылаңгыя чалгынныг шанактар бүдүрер биче бүдүрүлгелер мен бодаарымга, хөй ажылдаар черлерни, бөлүктерни ажыдар. Күш-ажыл болгаш чоянду ажылга тургузар албан черлериниң фондузунун элээн кезиин олче үндүрерин өөренип көрзе? Чүге дээрге аът, шары-биле ажылдаарга, беримчелиг бүдүрүлгелер эвээш эвес. Оон бирээзи болза, сүт бүдүрүлгези.

Арапчор ОКСУР.

БАЙЫРЛААЛДАР ДУГАЙЫНДА

Байырал хүнү дыштаныр хүн болур бе база амгы күштүг бооп турар хоойлужудулга өзугаар амгы үеде кандыг-кандыг байырлалдарны доктаатканын тайылбырлап бээринин дугайында хөй саныг дилеглер байырлал хүннериниң бүдүүзүнде Дээди Хуралга кээн турар.

Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында хоойлуларының кодексинин 65-ки үүлүнде доктаатканы үүл дээрге, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга дараазында байырлал хүннеринде: Чаа чыл — январь **1 база 2-де,** Христос Бурганның төрүттүнгени — **январь 7-де,** Делегейниң хереэженнер хүнү — **март 8-те,** Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы — **май 1-2-де,** Тиилелге хүнү — **май 9-та,** Россия Федерациязының күрүнешин ботдогунаашкынының Угуулгазын хүлээп алган хүнү — **июнь 12-де,** Октябрьның социалистиг Улуг революциязының байырлалы — **ноябрь 7-де** ажылдавас.

Оон аңгыда, Россия Федерациязының Президентизиниң 1994 чылдың сентябрь 19-та № 1926 Чарлыы-биле **декабрь 12-ни** күрүне байырлалы — Россия Федерациязының Конституция Хүнү кылдыр чарлаан.

Тыва Республиканың Конституциязының 110-гу үүлү Тыва Республиканың күрүнешин ийи байырлалын доктаатканы. Олар болза, **август 15-те** Тыва Республиканың Хүнү база **октябрь 21** — Тыва Республиканың Конституция Хүнү. **Август 15** биле **октябрь 21-ни** чылдың-на дыштаныр хүннер кылдыр доктаатканы.

Бистиң республикада база бир байырлалды — Шагааны азы Чөөн чүктүң ай календары-биле санаар Чаа чылдың бирги хүнүн база доктаатканы. Тыва АССР-ниң Дээди Совединин 1991 чылдың февраль 8-те № 104 доктаалы-биле дүүштүр Шагаа хүнү ажылдавас хүн боон турар. 1995 чылда ол байырлал январь 31-де болур.

Байырлалдар хүннеринде бүдүрүлге-техниктиг негелделер өзугаар (ажылын соксадыры болдунмас, үзүк-соксаал чокка ажылдаар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар), чурттакчы чоянду хандырары эргежок чугула бооп турар ажылдыг черлериниң ажылын, а ол ышкаш соңгаарладын болбас септелге болгаш чүүк чүдүрер-дүжүрер ажылдарны соксадын болбас.

Дыштаныр база байырлал хүннери капсырлажы бергенде, дыштаныр хүнүү байырлал хүнүнүң соонда дараазында хүнче көжүрер.

Бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның удуртукчулары эргежок чугула апарганда, байырлал хүннеринде база ажылды организастан болур. Байырлал хүннеринде ажылдаан дээш компенсацияны Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген чурум болгаш негелделер-биле бээр.

Людмила СВАТИКОВА.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Секретариадының юридиктиг кылдызының эргелекчизи.

Кыштаглаашкын чоруп тур

ШЫЛГАЛДАНЫ АЖЫП ЭРТЕР

«Чодураа» совхозтуң Хараал-Тей сүт-бараан фермазында 140 улуг инек, 58 молдурга база эрткен чылын орай төрээн 30 ажыг бызаа бар. Оларны фермада аныяк кадарчы Орлан Сырат ончаменди кадарып турар. Семиртилгени шын организастаанындан инектериң күш-деңгели эки.

Чүвениң шыны херек, эрткен чылдың декабрь айда ол ферманың күш-ажылын көрүп чорумда, байдал шала чударгай, саанчыларның, бызаа ажаакчыларының арыншырайында мунгак шиичин эскерген мен. Чүге дээрге эрги бригадир ферманың ажыл-ишчи сулараткан. Совхозтуң дирекциязының, тускай эртемниглериниң талазындан фермаже кичээнгейни кошкаткан. Хөмүр-даш дүжүртүнмээнинден кудукту ажылдатпаан, бызаалар соок сүг ижиш, деңгели шоолугла эвес турду. Кажаа-хораазының эжиктерин чылыгдаваан, аңгагар, өттүр хадыр, сырыннан турар. Мотор үрелгениден транспортер ажылдавастаан, инектерни ход-биле саар ужурга таварышкан.

Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели, совхозтуң удуртукчулары ферманың ишчилери-биле ажыл-хереквчи ажык чугааны кылган. Түүнелинде мурнунда инек кадарып турган Радик Увангурну бригадирге соңгаан.

Чоокшулап олурар Хаваан чылының бүдүүзүнде чеде бээримге, ферманың иниити байдалы эки талаже өскерлип бар чыдар чорду. Саанчыларның, бызаа ажаакчыларының, кадарчыларның арын-шырайы сергек, шупту инек, бызаа кажааларында ажылдаан турлар. Тракторист Эрес Эренчин ийи тележканы кожуп алган тракторлуг мал чеми сөөрткен тур.

— Эки көрген мотор кылдынган-дыр, эртенден эгелеп электри-биле саап эгелээринге белеткенип тур бис —деп, хоочун саанчы Зоя Дежит-оол өөрүшкү-маннайлыг чугааланды.

Кажаалардың ишти-дашты арыг-силиг, мыңдаагы овааланы берген чыткан инек өдээн херим даштынче ырадыр иттирип қаапкан. Кажааларның эжиктерин чылыглаан, иштинче кире бээрге, чайгаар-ла чылыш дээр. Фермаңың оран-савазының иштин электри күжү-биле чылдын турар.

Саанчыларның ажыл-ижиниң дугайында учетчик Поля Оюн таныштырды:

—8 саанчы бо хүннерде 60-70 хире инекти саап турар. Чогум саанчы бүрүзүнде 23-24 инек быжыглаан. Амгы үеде 300 чыгыы литр сүттү бир хүнде саап ап, оон чамдызын чаш бызааларга берип, артканын сүт заводунга, сүт кухнязынга дужаан берип турар. Саанчылар Чодураа Биче-оол, Аяна Биче-оол хүнде 50-60, а Чойгана Долгар 40 литр чедир сүттү саап ап, қыымак ижи-биле коллективтиң хүндүткелин чедип алганнар. Инектер удавас түлүктеп төрүүр, ынчаңа сагган сүт савазыраар, саанчыларның алыр акшазы чайгаар-ла көвүдээр. Фермаңың ажылчыннарының орулгазы сагган сүдүнден-не хамааржыр болгай. Ынчангаш сүттү садып-саарарының талазы-биле ферманың улузу боттары-ла баш миннирп эргежок чугула деп бодаар мен —деп, учетчик чугаалай каапкаш, ажылын уламчылай берди.

Чаа соңгуткан бригадир-биле кажааларның иштидаштының байдалын эргий көрүп чоруп тура, ажылагый талазы-биле чугаалаштывыс.

— Бир чыл ажыг инек кадардым. Чайгы семиртилгени багай эвес чорукчаныдан инектериң деңгели эки-дир. Ынчалза-даа оожургаан черле болбас. Час узап, хар чаар болза, байдал берге апаары қагатчок. Мал чеминиң талазы-биле амдыызында ажырбас. Транспортерну дарый ажылдадырының хемчээн ап эгелей берген — деп, аныяк удуртукчу чугаалады.

Фермаңың ажыл-ишчилериниң ажыл, амыдыралы-биле танышкын, чамдыктарының аал-оранынга кирип, чугаалаштым. Чурттап олурар бажың-балгадының девискээри арыг-силиг, аъш-чем-биле хандырылгазы багай эвес. Чишке хереглээри-биле 4 баш боданы совхоз дирекциязы берген. Далганы, тараазы бөгүнде бар. Эрткен чылдың декабрь айда авансыга кижи бүрүзү 50 мың рубль алган. Иниитизи-биле 20 шаа кижи ажылдап турар. Колдуунда аныяктар, төрел бөлүк улус. Фермаңың хоочун ишчилери, амгы үеде пенсионердер Увангурлар, Биче-оолдар аныяктарның ажыл-ижин дооразыдан хайгаарап көрүп, боттарының байлак дуржулгазын дамчыдып, ачы-дузазын көргүзүп чоруурлар.

Аныяк бригадир Радик Увангур Кызылдың № 1 профессионал-техниктиг училищезинге трактор, машина башкарар мергежилди чедип алган. Авазы Киима Лайылдаевна ТР-ниң алдарлыг малчыны, адазы хоочун механизатор. Радиктиң өөнүң ишти Белекмаа база саанчы, олар 3 уруглуг, ийизи школада эки өөредилгелиглер. Ынчангаш ада-иезиниң адын сыкпайн, ам-даа қызымаккай ажылдаарын Радиктиң нүүрүнге арттырып қаалы.

Иниитиниң малын қыштап хүр ажырары, чаа төрээн бызааларны онча-менди доруктурып, ажаан алыры, мал бүрүзүнүн бажын чидириг чок камгалап алыры ферманың ишчилериниң мурнунда канчаар-даа ажок бедик харыысалга, улуг шылгалда-дыр. Ол шылгалданы фермаңың аныяктары чогумчалыг ажып эртер дээрзинге бүзүрел улуг. Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелели, совхозтуң удуртулгазы, тускай эртемниглери аныяктарның ажыл-ижинге практиктиг дузаны моон соңгаар улаштыр көргүзери күзенчиг.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

Тес-Хем кожуун.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ ТҮЛҮКТЭЭН

«Межегей» коллективтиг ажыл-агыйда төрүүр беш кодан хой бо хүннерде кидип түлүк оолдан эгелээн. Шоолдуң Кара-Сугда қыштап олурар Эртине Монгуштуң кадарып турары төрүүр 460 хоюндан январь 22-ге чедир 187 хой оолдаан. Ол хире хураган онча-менди доругун турар. Ол ышкаш Қызыл хоорайның мурчуу-барының чүгүнде шагда турган гарнизонуун шериг техниказының өөредилге эртпирин турган девискээринин (полигон) ындыы талазында қыштагда Сергей Монгуштуң коланында 301 төрүүр хойдан 180 хой оолдаан. Ол-ла ажылагыйның Уваалда қыштап орар малчыны Зинаида Ооржактың төрүүр 360 хоюндан 147 хой хураганнаан. Зоя Ооржактың 298 хоюндан бо хүннерде төрээн 120 хоюнун чаш төлүнде чидириг чок.

Арткан коданда хой чаала оолдап эгелээн. Малчынар қышка хынамчалыг белеткенип, өдек-өлчээн курагдып, бөлүп, қажаа-хораазын эки чылыглап алган болгаш, амдыызында малдың чаш төлү доругуучал өзүп турар.

Хар қылын дүшкен коданнар одарларын далбыйлап турар. Мурнакчы механизатор, далбый тыртын турган Санаты Кууларның трактору үрелген. Ону қылып алгыже Ордан Ооржак чаасканн далбыйлап турар.

Төрүүр коданнарга суг үзүктелбейн турар. Суг сөөртүп турар Николай Оюн даанган хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, малчынарны хомудатпайн келген.

Савый-оол ООЖАК.

Таңды кожуун.

СОЛДАТТАРНЫҢ АВАЛАРЫ ЫГЛАЖЫП ТУР

Чечен Республикада болуп турар дайын үргүлчүлевишаан. Төп телевиление болгаш радио дамчыдылгаларында база парлалгаларда ол дугайын хүн бүрү чырыдып, медеглен турар. Россияның девискээринде шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар оолдарның авалары ханы дүвүрээн сеткил, килең-биле ол черде бооп турар дайынны хүнү-биле, шагы-биле соксадырын негеп турар. Санкт-Петербург болгаш чурттуң оон-даа өске улуг-улуг хоорайларында солдаттарның иелери: «Бистиң оолдарывысты Чечен Республиканың дайынынче ыдалап киирбеңер! Ынаар офицерлер, профессионал шериглер боттары кирзин. Ол чөрүлдээни чөптүг, тайбын байдалга шиитпирлезин»! — деп негеп, янзы-бүрү лозуңнарны тудуп алган митингилеп эгелээннер. Россияның девискээринде иелериниң үүнүп, ыглажып-сыктажып турарын төп телевиление дамчыдылгаларындан хүн бүрү көрүп оргаш, кижиниң ажылдаар холдары безин чайгаар салдына бергилээр. Чеже-чеже бөдүүн кижилер, солдаттар мында өлүп турарыл? Чугаалаары берге. Чечен Республикада болуушкунну кижи бүрүзү шын медереп, үгаан билзе чогуур.

Ийе, журналист, шүлүкчү кижи болганымда, солдаттарның иелериниң уйгу-чыдын чок байдалын болап келгеш, эзт-кежим сооп, куйгам чыырлып, ыглааргa, каны ыглап-даа оргулаар мен. Ийи бичии қыстыг мен. Бирээзи он, бирээзи тос харлыг. Мен мында мынчап сакпарап, мунгарап орумда, республиканың иштинде солдат оолдарның иелери, шынап-ла, қандыг байдалда олурып турар чүве дээш, бир эртен Тыва Республиканың шериг комиссариадының даргазының ораалакчызы Александр Николаевич Шаповаленкога чеде бергеш, келген херээм тайылбырладым.

— Бии-Хем, Тожу, Чөөн-Хемчик кожууннардан солдаттарның иелери бисче телефоннан, оолдарының салым-чолун айтырып турарлар. Чогум Тыва Республиканың девискээринде шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар солдаттарны бис Чечен Республикаже чорутпайн турар бис. Чорувайн-даа турар. Бир эвес Россияның девискээринде өске хоорайларда шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар оолдарны Чечен Республикада дайынче киирип турар бе азы чок бе деп дүвүреп айтырып турар авалар бар болза, олар Новосибирскинин шериг округунун талазындан мындыг телефоннарже долган, оон билип ап болур: 21-17-84, 21-06-11, 21-38-68. Бо телефоннарже долган, оглуңар шериг кезекте, кайда шериг албаны эрттирип, қандыг чурттап турарын-даа айтырып болур. Бир эвес ол телефоннар-биле харылаажын чадай берзиңерзе, бистиң ажылдап орар телефонувус 3-09-44. Солдат оолдарның авалары оглунун кайда шериг албанын эрттирип, қандыг чурттап турарын бистиң телефонувус таварыштыр чаргыны киирип, айтырып ап болур — деп, ол харыылады.

Мээң-биле қады бир ава Эрзин чурттуг оглунуң чагаазын тудуп алган: «Бисти ынаар киирер» — дээн деп сес бижип қаанын тодарадып чедип келген. Ол ава база аңаа қыска, дорт харыыны алгаш, қарааның чажын чодуп, бүзүрезе-даа каразып, мунгак байдалы-биле чорупту.

Бо материалды Тываның иштинде солдат оолдарының аваларының куюм сеткилин доюлдурар, хөлледир дээш эвес, болумнуң сеткилим үлежип, оларның оолдары кайы-даа оранда албан-хүлээлгезин эрттирип турар болза, төрээн черинге катты-хөглүг, аалыпдан үнгеп хүлүмзүрүү-биле шериг албан-хүлээлгезин чиик чаагай эрттирип алгаш, чаныш келгилээрин күзеп олур мен, эргим авалар. Россияның солдаттарының авалары шупту ыглажып турда, сеткилим оожургавас-тыр. Төп черинің телерадиодамчыдылгалары туржук, даштыкы чурттарда безин бо медээлерни ажыыбиле көргүзүп, чугаалап турар. «Болур чүве болза, ам дораан оглум берицер. Алгаш чанар мен» — деп, орус ава ыглап, чугаалап турду. «Мээң ийис оолдарымны база Чечен Республикаже чорудупкан-дыр. Чүү дээш оларны мен төрүп, өстүрүп алган мен...» Төп телевидениниң дамчыдылгазынга болган чугаалар-дыр.

«Авалар оолдарын қайы-бир чурттуң кижилерин өлүрүп, хан төгүүшкүнү қылыр кижилер болзуп дээш төрүп каан бе!? Авалар оолдарын Төрээн чуртунун хамаатылары, буянныг иштин дарганнары болуп, тайбын, чаагай ажыл-херектерни уламчылаар салгалы қылдыр төрүп каган-ды-ла ыйнаан...» Шак мындыг бодалдарга алзып, караам чажын чодуп орумда тос харлыг уруум чаныыга келгеш, мынча дидир:

— Авай, қарааң чажы төктүп ор, канчан бардың? Ажылдаар черинде эжиң сени хомудадыпты бе?

Каттырыштым. Ужуруп оон тайылбырладым. Уруум болдангаш, уламчылады:

— Авай, бис харын-даа оолдар болбаан-дыр бис, аа. Оол башка бисти база шеригже алгаш баар. Эжизин, аа... Биске эвес, сеңээ аан, авай.

Уруумнуң чаптанчыг чугаазындан башта мунгарал арлы берди. Ол хүндеп эгелээш уругларым мээң-биле қады хүн бүрү теледамчыдылга көрүп, политиканы сайгарып орар апарган. Олар Чечен Республикада дайынны дамчыдылгалардан дүвүрел-биле көрүп, оон соксай бээрин хүн бүрү күзеп, манап турарлар... Ынчалза-даа Чечен Республикада төрүүдээ хөөнүмну хире-хире карартып келир...

Лидия ИРГИТ.

Радиожурналист.

РЫНОК чеченлерзин өзугаар

Рыноктуг экономиканың дүрүмнерин өзугаар чурттап, ажылдап чаңчыгып эгелээн бо үеде тургустунуп келир белен эвес айтырыглар эвээш эвези билдингир. Ылаңгыя акша-төгериктиң үгле бистиң республикада эвес, а бүгү чуртта чедишпейн турар бо үезинде чоннуң амыдыраан-чурттаарынга берге байдалдар хүн бүрүде тургустунуп турар диэе черле частырыг болбас боор. Акша-шалыңны ап, ажылда хаара туттунган кижилерден ангыда, хөй уругларлыг, амыдыралынга акша-шалыңы чедишпес, оон кедерезе ажылындан кызырылдага таварышкан үнген кижилер, аарыг-аржык кижилер дээш, черле кымнарны ол дээр боор. Оларга болдунарла дузаны чедирер талазыбиле хемчеглерни Тыва Республиканың Президентизи, Чазаа, чер-черлерде чагырга черлерни ап чорудун турар болгай. Ынчалза-даа байдал ындыг-ла чогумчалыг эвес дээрзин билбес кижи ам кайда боор, опу амыдырал боду көргүзүп тур ышкажыл.

Экономика талазы-биле адырны ап көөр болза, ында база-ла таарымча чок үүлдер хөй. Акша-хөреңгизиниң чедишпейн турарындан хөй-хөй бүдүрүлгелер хагдынган, а ол дээрге-ле — ында ажылдан турган кижилернің ажыл чок артканы-дыр. Хой-хөй тудуглар ара кагдынган. Каш чыл бурунгаар-ла үгле тудуун эгелеп каан-даа, а чамдыктары харын-даа ажыглалга кирери чоокшулай берген турган тудуглар бо хүннерде ол-ла олчаан турбушаан тургулаарын үгле Кызылдың эвес, а республиканың чопу көрүп, билип-ле турарлар. Мооң мурнунда — «таптаашкын үези» деп адап турганывыс үеде болза, ол тудугларны харыылап турар удуртукчуларны чогуур черлерге келдирип, хемчээн ап, солуннарга-даа ырмазын сы шүгүмүүлеп-даа турар-ла үүве болгай. А ам? Ам үе шуут өскерилген ышкажыл. Моон мурнунда чылдарда ол-ла бүгү тудугларны ажыглалга кирери-биле берген акшаны шиңгээдип ап шыдавайн турган-на болгай бис. Ам акша ажылдан алыры безин бергедээн үе-дир бо: кайда-даа акша-төгерик чедишпестээн, ажылдар туруп алган, а ажылдаксаан кижилерниң саны шуут көвүдээн.

Байдалдың ындыг бергезин билгеш, чамдык сагыштыр-тывынгыр кижилер саарлыкчы ажыл-чорудулгаже пилчин кирип, боттары-ла муңганын эгелээни бо.

Республиканың кожууннарында болгаш ажыл-агыйларында, араттарда болгаш тараачыннарда чоннуң хууда мал-маганының баш саны дыка көвүдээн болгай. Ынчалза-даа ол бүгүнү болгаш тарын өстүрүп алган тараазын оларның садып-саарын алырынга улуг бергедээшкиннер база таваржын турарын республиканың Чазаа өөрепин көргеш, федералдыг бюджеттен чыл төнчүзүнге чедир ажыглаары-биле 5 миллиард 700 миллион рубльди чээлиге алган болгаш ол акшаны республиканың аъш-чем болгаш ону болбаазырадыр бүдүрүлгелерге база кожууннар чатыргаларынга үлээн. Ылаңгыя дыка хөй түпүүр акшаны Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга, Кызылдың эът комбинадынга, Чадаананың, Кызыл-Мажалыктың, Шагаан-Арыгның саржаг заводтарынга, Кызылдың пиво заводунга болгаш оске-даа бүдүрүлгелерге бергени билдингир. Ол талазы-биле ажылдар үстүнде адаттынган коллективтерде чоруттунуп турарының дугайында медээлер бисте база кээп турар.

Республиканың найысылалында, ооң кожууннарында, хоорай, суурларында дыка хөй ажыглалга кирер ужурлуг объектилерни дарый ажыглалга кирери-биле ол тудугларга республика бюджединден 3 миллиард 273 миллион рубльди ангылаан, оларны тудугларга хувааган турган. Ол дээрге эрткен чылдың ноябрь айда үлеттинген акша-дыр. Ол талазыбиле Тыва Республиканың Чазааның 471 дугаарлыг доктаалы бар. А ооң соонда олла тудугларга база немей хөй-хөй акшаны хувааган. Ол талазы-биле Чазактың эвээш эвес санныг доктаалдарын хүлээп алган.

Капитал тудуг — республиканың хөгжүлдезинге база бир кол черни ээлээр адырдыр. Тудуг кылдынмаска ам чүү хөгжүүр деп бодаар силер. Ынчангаш амгы үеде капитал тудугнуң байдалын ханызы-биле эвес, а кыдыындан-даа көөр болза, ында мактаныңкы дег чүве чок деп дидими-биле чугаалап болур. Ооң дириг хереченизи — республика найысылалында-даа, кожууннар төптеринде-даа, оларның суурларында-даа ара кагдынган хөй-хөй тудугларла болгай.

Тудуг ажылы шуут туруп алган деп кым-даа санаваайн турар. Үе чеже-даа берге, парын болза чамдык объектилерни ажыглалга кирип турар кызымак ажылдыг тудугжуларны буруудадыр бодал кымда-даа чок. Акша-төгериктин, ажылдың байдалы ындыг апарганы ол-дур. Ынчалза-даа...

Республикада тудугларның ажыглалга кирип турарының, оларны акшаландырыш турарының чамдык айтырыгларының дугайында чугаа кылыры-биле Тыва Республиканың Инвестициялар болгаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганы деткиир талазы-биле комитетинин чанында тудугга инвестициялар эргелелиниң начальниги Л. В. Ярин-биле, план кылдызының начальниги Т. Д. Кузьмина-биле барын ужуражыр, аңаа каш айтырыгларны салган мен.

— Республиканың тудугларын акшаландырар талазыбиле ажылдарның дугайын сонуургадыр көрүүлерем, Игорь Викторович.

— Республиканың бүгү тудугларының кара чангыс чагыкчызы тудугга инвестициялар эргелели болуп турар үүве болгай. Ынчангаш оларны акшаландырарының талазыбиле айтырыгларны үгле бистен айтырын турары базала чөптүг. Ынчалза-даа Чазактың сөөлгү айларда хүлээп алганы хөй-хөй доктаалдарында республиканың тудуг объектилериниң шуптузунга үлээн түүн тудуг бүрүзүнге хамаарыштыр берип турар-ла болгай бис. Моон мурнунда чылдарда болза, республиканың Чазаа акшаны адырлар аайы-биле үлээш, республиканың Капитал тудуг эргелелинге тудугларга хереглээр акшаны берип каар, а ол эргелел объектилерге боду үлээр үүве болгай. Ам ындыг эвес, республиканың Чазаа ол акшаны объект бүрүзүнге үлеп каар апарган. Ында канчаар үлээн болдур, ынчаар акшаны берип турар бис.

Чазактың ноябрь айдагы доктаалын езугаар капитал тудугга 3 миллиард 273 миллион рубльди үлээн. Ооң соонда безин капитал тудугга акшаны хөйну берген. Бо чылдың январь 1-ге чедир капитал тудугга пиитизибиле 11 миллиард 092 миллион рубльди берген-дир.

— Ол акша амгы байдал-биле алырга, кайы хире ажыглаттынып турар ирги?

— Республика найысылалында, кожууннарда, оларның хоорай, суурларында туттунуп турар 68 объектини акшаландырары-биле чогуур түүнүг акшаны тускайлаан үүве болгай. Амгы үеде объект бүрүзүнде хирешаа-биле ажылдар чоруттунуп турар деп чугаалап болур мен. Үе чеже-даа парын, берге болза, бистиң тудугжуларывыс чогуур объектилерде кызымак ажылдап, оларны чогуур хуусаазында ажыглалга кирер дээш (акша-ла бар үүве болза) бүгү хемчеглерни ап, ажылдап турарын маңаа черле демдеглен, чугаалазымза эки боор деп бо-

Интервью

дап тур мен. Маңаа чугаалап каар кол-ла үүвем мындыг: бир эвес тудугларны четчир санныг акша-төгерик-биле хандырар болза, тудугжулар боттарының ажылын шуут эрестип-биле күүседир апаарлар.

Кызылга-даа, кожууннарга-даа чорааш көөргe-ле — чедир туттунаан тудуглар турар-дыр деп чугаажарга каттыжар мен. Ында бистиң буруувус чүү боор: акша-төгериктин чедишпейн турарындан ара кагдынган, акшаландырарын маңан турар тудуглар-дыр ийин. Кайын-на ол-ла олчаан каптар ийик бис аан, үези келирге, акшаландырыышкын болурга, аңаа ажылдар база эгелей бээр апаар. Тудугларны эгелээн болганда, ажыглалга кирерле болгай.

Республиканың тудугларын акшаландырары-биле улуг ажылдарны Президентивис, Чазаавыс кылын чорудуп турар. А тудугларның чедир кылдынмайн ара туруп алырының чылдагааны — акша-төгериктин чедишпейн турарында дээрзин база чугааладым. А берип турар акшаларны долузу-биле ажыглап турар-ла болгай бис. Эрткен 1994 чылдың дургузунда капитал тудугга 11 миллиард 092 миллион рубльди тускайлап берген деп чугаалаан мен. А ол үениң дургузунда республиканың тудуглары 21 миллиард 394 миллион рубльдің тудуг ажылдарын кылган. Ынчан кээрде, бистиң тудугжуларга ам төлээр ужурлуг өрө-ширевистиң нитти түүү 9 миллиард 484 миллион рубль чедип турардыр эвеспе. Ол дээрге, 1995 чылдың январь 1-ге чедир түүнел-дир. А кылдынып турар ажылдар хүн бүрүде-ле немежип турар болгай, ындыг болганда чагыкчыларга өрелеривистиң түүү база өзүп орары чугаажок.

— Ындыг-дыр. А республиканың тудугжулары бо хүннерге чедир кандыг объектилерни ажыглалга кирген ирги, элээн каштан адаптар силер бе, Игорь Викторович?

— Ийе, эвээш эвес ажылдар кылдынганы шын. Найысылал Кызыл хоорайда-даа, кожууннарда-даа тудуг ажылдары хире-шаа-биле чорун турар-ла болгай. Ынчангаш оларның шуптузунга эвес, а кол-кол туттунган объектилерге доктаап, оларны адап көрейн. Республиканың 68 объектилеринге акшаландырыышкынны ботгандырган бис дээрзин чугаалаан мен. Олардан эрткен чылын Кызыл хоорайга болгаш Ак-Довуракка, Самагалдайга, Сарыг-Сепке, Каа-Хемге, Эрзинге, Чадаанага, Тээлиге болгаш өске-даа черлерге 10 муң 139 дөрбелчин метр чуртталга шөлдерин ажыглалга кирген-дир, Таңды кожууннуң Владимировкада 624 өөренікчиге школаны, Ак-Чыраа школазынга 50 өөренікчиге интернатты, Кызыл хоорайда 7 дугаарлыг автоматчыттынган телефон станциязын, найысылалдың 6 дугаар микрорайонунда канализация коллекторун, Чадаапада болгаш Владимировка суурда кудуктарны казып, ажыглалда кирген. Ол ышкаш Каа-Хем суурда чавыс болгаш бедик вольтулуг электри шугумнарын ажыглалга кирген болгаш Кызылдың Рабочая кудумчузун телефончуткан-дыр. Оон-даа өске хөй-хөй объектилерни адап болур мен.

— Амгы үеде кол туттунуп турар объектилерни адаптыңарам.

— Ындыг объектилер кайы хөй. Чижек кылдыр дараазында тудугларны адап болур. 18 дугаар чуртталга бажыңын билир болгай силер. Ол бажыңның чамдык квартираларын чурттакчылар кара туразы-биле ээлеп алганын солуннарга, радиотелевидамчыдылгаларга бо-ла чугаалап, бижип, көргүзүп турду. Ол бажыңны бис дүрүм езугаар ам-даа дужаавандыр бис. А тудугжуларга бис ам-даа 1,5 миллиард рубль өрелиг бис. Ол бажыңның үгле чартыы дужааттынган болгай. Ам-даа ийи подъезд дужааттынмааны ол-дур.

19 дугаар бажың база туттунуп турар, ында ажылдан турарларга 1 миллиард 300 миллион рубль өрелиг бис. Өске-даа объектилерде ажылдар чоруттунуп турар. Хоорайның чугула тудугларының бирээзи — арыглал черлериниң тудуглары дээрзи чугаажок. Ол талазы-биле хоорайда байдал дыка бергеден келген-дир. Улуг күштү ыпаар угландырар ужурлуг бис. А амгы хүннерде ында 904 миллион рубльдің ажылдары кылдынган, а тудугжуларга бистиң төлээр ужурлуг арткан акшавыс — 159 миллион рубль. Ол ышкаш Владимировка школазының дугайын база маңаа чугаалаар апаар. Ында 1 миллиард 195 миллион рубльдің ажылдарын кылган, а бистиң тудугжуларга төлээр өревистиң ында түүү 515 миллион рубль боон турар-дыр. Туран хоорайда эмнелгениң дугайында база-ла эвээш эвес чугаалар чоруп турарын, ооң тудуунуң саадан турарын билип турар бис. Ында 612 миллион рубльдің ажылдары кылдынган болгаш 124 миллион рубльди бис чагыкчыларга амдаа төлээр апаар бис. Ак-Довурак хоорайда 105 аал чурттаар бажында 1 миллиард 105 миллион рубльдің ажылдары кылдынган. Тудугжуларга бистиң ам төлээр ужурлуг өревис 343 миллион рубль болуп турар.

— Республикада тудуун соксаткан каш объект бар ирги?

— 1989 чылдан бээр тудуун соксаткан объектилерниң саны 110 чедип турар үүве бо.

— Бирги ээлчегде тудуун кылыр ужурлуг объектилер база эвээш эвес-ле болгай, Игорь Викторович, чижээлээрге, республика типографиязы-даа, хой кежинден тон даараар фабрика-да..

— Ындыг. Ынчалза-даа чамдык чылдагааннар-биле тудуглар ара туруптар-дыр, чижээлээрге, республика типографиязының тудуу-дур. Аңаа тудугжулар ажылдаар арга чок-тур, үүге дээрге, чылыг ыпаар киириптинмэн. Чазын бичии-ле чылыг кээрге, ында ажылдарны дарый эгелээр апаар бис. А хой кежинден тон даараар фабрика дээрге бистиң объективис эвес-тир.

— Чедир акшаландырбайн турар тудугларыңарның саны хөй-дүр, ам канчап чагыкчылар-биле санажыр бодап турар силер?

— Канчаар боор, Чазактан объектилерни акшаландырары-биле акшаны үзүктеп берип турар болганда, оларны маңаар апаар бис, акша болурга-ла тудугжуларга хире-шаа-биле өревисти төлеп берип турар бис. А ол тудугларны уламчылаары-биле берип турар акшаның түүү эвээш болур үүве-дир ийин, оларның кээп турарын болгаш санныг объектилерге үлелтезин езугаар алырга аан. Чамдыкта бир объектиге берген акшаны тудугжулар үгле 2-3-ле хүн дургузунда кылып каапкан боор-дур. Ынчан ам чок-ла болза ол ажылдар туруп алыр, чок-ла болза бис оларга өрелиг болуп артын каардыр бис. Маңаа кым буруулуг боорул аан: үгле акша чедишпейн турарының хайындан мындыг берге байдалга таваржып, бергеден турарывыс бо-дур ийин. Ажырбас, үгле ундаран болбас, кандыг-бир арга тыпты бээр боор оң.

— Сонуургаан айтырыывыска долу харыларны бергеңнер дээш силерге улуубиле четтирдивис, Игорь Викторович, Татьяна Дмитриевна, ажыл-ижиңнер бүдүнгүр-ле болзунам.

Маадыр-оол КАЛЧАН чугаалашкан.

Көдээде эде организастаашкын

ЧЕГДИНИП АМЫДЫРААР ЧУРТТАЛГА ЭРТКЕН

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының удуртукчулары, тускай эртемниглери 1995 чылдың эгезинден эгелеп кожууннарже тускай бөлүктер боон алгаш үнүп, ажыл-агыйларда мал кыштаглаашкынының байдалын хынап, рынок экономиказының хоойлуларынга дүүштүр көдээ ажыл-агыйны эде организастаарының талазы-биле көдээ ишчилер-биле санал-онал солчулгазын хуралдарга чорудун турар.

Яамының бир бөлүүн сайыт С. Х. Монгуш баштаан, Эрзин, Тес-Хем кожууннарга ийи аңгы үстүп алгаш ажылдаан келген. Сайыт боду болгаш ооң ийи ажылдакчызы, кожуунда эргелел начальниги В. Н. Эгер олар-биле кожуунуң малчын коданнарынга, фермаларынга чедип, малчыннар, удуртукчулар, тускай эртемниглер-биле ужуражып, эде организастаашкынны чорудар талазы-биле кожуун чагыргазынга болган актив хуралының ажылынга киришкен.

Эрзин кожууннуң девискээринде бо кыжын хар чуга болган, улуг соок чок, мал чемнери кайы-даа ажыл-агыйларда четчири-биле, харын-даа өскээр садып-саарып турар артыкшылы бар. Ниитизи-биле кожуунда мал кышты хүр ажып турар.

Кожуунда эң-не берге айтырыг—кывар-чаар материалдарның чедишпези. Беш ажыл-агыйның үжүнде кывар-чаар материалдарның курлавыры шуут үзүлген. Ооң чылдагааны — ажыл-агыйларның агар санының кассазының шагда-ла куруглаанны, өреширеңниң көвүдээни болур.

Хуралга болган чугаанның кол айтырыы —моон соңгаар канчаар ажылдаары, чурттаары. Кожуунуң экономиказының кол оргазы — көдээ ажыл-агыйны канчаар эде организастаарыл, өнчүүнүң кандыг хевирин шилип ап, ажыл-агыйны сайзырадып болурул? Бо талазы-биле бодалдар, саналдар янзы-бүрү болган. А эрги ёзу-биле күрүнеден чегдинип-ле, диленип-ле амыдыраарының аргазы ам чок болганының дугайында бодалдар чаңгыс аай болган.

Ажыл-агыйларның 1994 чылдың төнчүзүнге чедир күрүнеден алган төнчүткен чээлилериниң хемчээли 1 млрд. 500 млн. рубль ашкан, а чылда бүдүргеш, саарган продукциязының өртээ ооң чартыынга безин четпээн. Ооң кырыга «Россельхозбанкының» Тывада девискээр филиалының хууда хөреңгизинден алгылаан улуг хуулуг чээлилер база бар, ол чээлилер хөөлензе-хөөлензе, өреңің түүү база миллиардтар болган. Ам чегдинип амыдыраар чуртталганың эрткени ол. Чээлини кым-даа бербес, ол дугайында күрүне ам аазавайн-даа турар. Өске-даа кожууннарда байдал мооң-биле дөмей.

Көдээ ажыл-агыйда мындыг байдал канчаар тургустунуп келгенил, ооң чылдагааннары чүде болганы? Көдээ ажыл-агый продуктуларының өртээнің халас чыгыызы, машинатехника, кывар-чаар материалдар, артык кезектер, дериг-хереклелер, үрезин, эм-дом, химикаттар, электроэнергия, одаар чүүл—бо чүүлдериң өртээнің калчаалыг өзүлдези, өскээр чугаалаарга, көдээ бүдүрүлгеге күрүне деткимчези чок боон турганының түүнелинде мындыг байдал тургустунуп келген. Байдалды чүгле үстүнде айыттынган чылдагааннар нарыыдатпааны билдингир. Чаа рынок байдалдарында чаа ёзу-биле ажылдап, продукция бүдүрүлгезин көвүдедириниң бүгү курлавырларын ажыглаан билбезивис, кол хөреңгилерни чөп ажыглап шыдавазывыс, азырадыкчы хөөннерден уштунуп чадап, материалдыг сонуургалды төнчү продукцияның хемчээлинден хамаарыштырбазывыс, өнчүге ээ-харыысалга чок чорудуус база мындыг чуртталгада чедирип келген** деп, сайыт С. Х. Монгуш демдеглээн.

Ооң соонда сайыт ажыл-агыйларның өнчү хевирин өскертип турган, эде организастаарының арга-хевирлеринге доктааган. Россия Федерациязының Нижегород областының чамдык ажыл-агыйларының дуржулгазын тайылбырлап, ында реформаларны чорударының механизмнерин делгереңгейи-биле чугаалап берген. Россияда болгаш өскедаа черлерде бар дуржулгаларны, санал-онал, арга-сүмелерни деңнеп, түүнеп турган, ажыл-агый бүрүзү бодунуң модель-хевирин тып ап, эде организастаттынарын сайыт сүмелээн.

Бо талазы-биле аңгы-аңгы ажыл-агыйларның удуртукчуларының бодалдары кандыг бодганыл?

Ленин аттыг коллективтиг бүдүрүлгениң директору Байыр-оол Севилбаа болгаш ында тускай эртемниглер, бригадирлер эде организастаашкынның уун, аргазын тып бар чыдар хевир бар. Мурнунда турган совхозтуң адырларын доозазын ангылаан, оларның ассоциациязын-даа тургузуп турган. Ол дуржулганың частырыгларын өөрепин көргеш, ам кооперативтерже шилчип турар. Оизагай үүве үүл дээрге ол кооперативтер чаңгыс адыр аайы-биле эвес, бичии ажыл-агый хевирлиг болур. Чижээ, шээрдаа, бода-даа малдыг кооператив бүрүзү тараа тарыыр, сиген кезер шөлдерлиг, машина-техникалыг дериг-хереклелдерлиг болур. Бар хөреңгизин, продукциязын канчаар-даа сайгарар эргелиг, кежигүннери сагыыр тускай устав-саавырлыг, кооперативтер каттыжыышкынында саңхөө-санажылга төвүнде аңгы агар санныг. Малчын кооперативтер үгле дарга биле мал эмчизи ийи удуртукчулуг. Бухгалтериң маңаа хереө чок. Үгле дээрге суурда кооперативтер каттыжыышкынында саң-хөө-санажылга төвү бар-ла болгай. Суурда автопарк деп өске кооперативтериң чагыы биле, каттыжыышкынның удуртулгазы-биле ажылдаар кооператив бар, ону чаңгыс инженер удуртун турар. 27 трактор, 23 автомашина ажыл-агыйга артык болу бээрге, мындыг кооперативти тургускан. Кооперативтер ботботтары аразында керээлиг, ол ышкаш каттыжыышкынбиле база аңгы керээлиг. Ажыл-агыйга 260 ажыг кылдыр санаттынып, акша-шалың ап турган ажылчыннарның саны барык 2 катап кызырлып келир апарган. Каттыжыышкын кожуунда банкыда чаңгыс ниити агар санныг.

Ындыг модель таарымчалыг хирезин «Нарын» коллективтиг бүдүрүлгениң директору Очур Сади демдеглеп, ынчалза-даа чамдык иштики кооперативтер агар саның банкыга аңгы тудуксан турарын чугаалаан. Ол-ла ажыл-агыйның Артыштыг хойжу бригадазының малчыны Людмила Банчык кооператив хевирлиг ажылдаза экизин, ындыг эде организастаашкын даргалар, бригадирлер солчулгазындан ара соксан, эчизинге четпейн баарын, ужуражып турувуста, өре-ширени-даа өнчү-биле кады бригада кежигүннери үлежиринге беленип илереткен. Аныяк хойжулар Мерген Бичеоол өөнүң ишти-биле кады база ындыг бодалдыглар. Акша-шалын албайн-даа турган, далган-тараа, идик-хеп-биле хандырын бээр болза, коллективтиг өнчүнү сайзырадып ажылдаар дээш чоп кыза бээр дээрзин чугаалааннар.

«Мөрен» коллективтиг бүдүрүлгенің чаа томуйлаткан директору Борис Чажытмаа тодаргай модель дугайында чугаалаваза-даа, чон аразында черни, пиитиниң малын, өнчү-хөреңгини кижи санынга онаашкан үлүүнүң аайы-биле хуужудун алыры-биле эде организастаашкын кызыгаарлаттынып каар деп чедир билбейн турар чүүлдер барын, тайылбыр ажылы чогун айыткан. Ол-ла ажыл-агыйның хову ажылчыннары агропом Юрий Учуралдың удуртулгазы-биле сөөлгү ийи чылда шыырак дужүттү өстүрүп, ажаан ап келгеннер. Ол коллективтиң моон соңгаар тарылга шөлдерин арендага алгаш, тускайлаң ажылдаар бодап турарын Ю. Учурал илереткен. Бот-башкарып ажылдай бээр болза, бүдүрген продукциязын болбаазырадын турган, Мөренге-даа, кожуунгаа садып-саарарының аргазы бар. Яамының тускайлап бергени эвээш эвес бүдүрүкчүлүг тургузун, дериг-хереклелдерин ажылдадып алыр болза, далганны бүдүрүп эгелээр.

Коллективтиг бүдүрүлгеде бөгүн мал чеминге хереглеп болур 400 тонна сула бар. Ону садып-саарын, акшага чедирип алыр дээрге, кывар-чаар материалдар чок, автопарктан хүнде чүгле бир-ийи машина шимчеп үнүп турар. Черле хүн бүрүде эргилер акша-хөреңгини ажылдан алырының бар аргалары бүдүрүлгеде ажыглаттынмайн турары, шимчеңгир, сайгарлыкчы идепкей удуртукчуларның талазындан илеревейн турары илдең. 650 баш бода малдың 260 ажыы инектер. Ынчалза-даа сүт сагдынмайн, саартынмайн турар. Аңгы-аңгы кодаларда турар сүттүг инектерни фермада хос туруп турар чылыг, кургаг, ыяш кажаага мөөңнептер болза, хүн бүрүде эвээш эвес сүттү саап ап, эргежок чугула акшаны кассага киирип ап болур. Кожуун иштинде саттынып турар сүттүң өртээ бир килограммда 2 муң рубль чедир көдүрүлген.

Ындыг арганы «Чаа орук» коллективтиг бүдүрүлгеде (директору Оюмаа Эренчин) ажыглап турар. Бо бүдүрүлгениң улуг эвес фермазында 6 саанчы ийи-үш хонгаш-ла, 300 кг чедир сүттү кожуун төвүнче чорудун турар. Саткан сүттүң өртээ-биле коллективтиг бүдүрүлге бензин, солярка садып ап, техниканы ажылдадып турар. Сүттү саап турар саанчылар харын сүт өртээнің оода чамдыызын ажыл-төлевириниге албайн турарынга хомудан турарлар. Ынчангаш бо ферманың 11 ажылчыны ферманы арендага алгаш, азы кооператив тургускаш, бай-дагжыларның амыдыралын сегитчи болур.

Кожуунуң ажыл-агыйларында ээзи чок арткан амыдыралга эргежок чугула, оруга-тывыш берип боор материалдыг база, дериг-хереклелдер хөй. Ажыглал чок машиналар, пилорамалар, пекарнялар, ажылдавайн барган цехтериниң ёзулуг ээлери тыпты бээр болза, янзы-бүрү биче бүдүрүлгелерни ажыдын, тургузун болур. Ол дугайында ужуражылгалар, чугаалар боон турда, «Мөренде» зоотехник Сергей Чыргал, Тарлашкында чылгычы Шойдан Севилбаа, Качыктан бухгалтер Роза Кунгаа, суму чагыргазының даргазы Даш-оол Кунгаа болгаш өскелер-даа чугаалап турганнар.

Тес-Хем кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелинге болган хурал база мал кыштаглаашкыны хүр эртип, амдыызында улуг дүвүрээзиниг байдал чогун демдеглээн. Кызыгаар чоогунуң малчыннарын дүвүредип турар чүве—мал оорлаашкыны. Кызыгаар ындыдан кээп турар үптекчи оорлар дендеп барган, боомонгу-биле чепсегленип алгаш, ажык дээрбечи чорук үүлгедип турар апарганын олар дыңнадын, камгаланыр боохөө садып алырының аргазын айтырып турар.

Бо кожуунуң ажыл-агыйларының удуртукчулары, тускай эртемниглери эде организастаашкының айтырыын шинтирлээрин бир янзы көрүп турар болган.

Элээн оралдажыышкыннарны кылып турган «Чодураа» совхозтуң кол экономизи Алдай-оол Сүктер-оолдуң сапалы деткимчени алган. Үүл дээрге ажыл-агый бүрүүнүнге эргежок чугула шын саналга ажылдарын, чон өртүүнүга тайылбырыны калбаа-биле чорудар, ажыл-агый бүрүзү болунуң онзагай байдалдарын өөрепин көрүп турган, эде организастаттынарының оруун тывар. Кайы-бир тодаргай ажыл-агыйга яамының болгаш көдээ ажыл-агый эргелелиниң киржилгези-биле ук ажылды эчизинге чедир боттандырар, чүгле ооң соонда ол ажыл-агыйның чижээн, эки талаларын, частырыгларын көрүп турган, өске ажыл-агыйлар эде тургустунуп, эде организастаттынар.

Республиканың ажыл-агыйларында эң-не харыысалгалыг ажыл — эде организастаашкын уламчылап турар. Ол талазы-биле медээлерни, чүүлдерни «Шын» солун доктаамал чырыдар.

Болат-оол СААЯ.
«Шынның» тускай корр.

АЖЫГЛАЛГА ДӨМЕЙ-ЛЕ КИРЕР

ЧҮЪК МАШИНАЗЫ БОЛЗА...

Малчын, ооң амыдыралы

«Х Улуг Хурал» совхозтуң хойжуларының амыдыралчурталгазы-биле таныжын чорааш, Ак-Дагда Андрей Байкараевич Содунамның кыштаанга база четкен бис. А. Б. Содунам ол совхозтуң дуржулгалыг малчыннарының бирээзи.

Ажылгыр, кежээ кижи-ле хөй малды өстүрүп, кадарын ыдаар. Ооң өдээнде дагаалар, дорт кончуг улуг ак кастар чоргаар кылаштажып турар. Оон аңгыда малчын 50 хире хуу инектиг, 30 ажыг чылгы малдыг.

«Амыдыралда кандыг өскерилгелер барыл?»—деп оон айтырарымга:

— Көдээ кижилерде акша чок. Дарга аттыг кижилер малчыннарның амыдыралын херекте албастаан, ону сонуурган көрбес апарган үе-дир бо. Бистиң Баян-Кол суурга дүпе кылаштаар арга чок. Каш борбак хулиганнарга күш четпес апарган бис. Президент Ш. Д. Ооржактан аңгыда, уйгу-чыдын чок, чонбиле аралажып, эдержир, оларның сагыш-сеткилин, үүнү бодап чоруурун сонуургаар, көдээ черлер кезин чоруур Дээди Хуралдың депутаттарыдаа. Чазактың сайыттары-даа көзүлбес болган үүве-дир бо.

Менде чиик машина бар. Ынчалза-даа ооң менээ колдуу-ла ажыы чок. Езуурган, аян-тээлеп чер кезиир кижилерге тааржыр машина-дыр ол. Бар малды садып-саарын турган, чүък машиназы «ГАЗ-53» садын аар дээш чадажын кагдым. Чүък машиналыг болзумза, бодумнуң-даа ажылымны, кожа малчыннарга-даа ыяш, хөмүр-даш, сигенни сөөртүүн берип болур мен. Эът комбинадынга мал дужаар дээргe, каража болур, халас чыгыы өртекке баар. Хуу кижиге дотация төлеп бербес-тир. Бо талазы-биле менээ дуза кадыптар албан черлери азы хуу кижилер тыптыр ирги бе? Бодум хөй мал кадарар болгаш, ыңай бээр чоруп, албан черлери чедер харыым-даа, чайым-даа чок-тур.

Малчының чүък машиназынга хереглелин хандырын бээри-биле совхозтуң, көдээ ажыл-агый эргелелинин удуртукчулары сүмележип турган, бир арганы тыпкан болза деп бодаар-дыр мен.

Болат-оол СААЯ.

ШУДУРГУ МАЛЧЫННАР

Өвүр кожуунда «Ак-Чыраа» совхозтуң Чалааты хойжу бригадазының Успа-Хөл шыпаазының Сарыг-Сигенде кыштаганда Айланмаа, Владимир Бадаңнар ийи дугаар төрүүр 385 баш хойну малдан орарлар. Олар хоюн орай, март айда оолдаар кылдыр сула одержилгеге киргеннер.

Амдыызында азыралда хойлар чок, малдың күш-денгели шыырак, чер оттан турар. Малчының сигени, сулазы, дузу, одаар чүүлү четчир. Чаа чыл таварыштыр малчыннарга 20 литр солярканы, 1 шоодай далганны, чигирни, тааканыны совхозтуң дирекциязы үлеп берген. Бо черге кыш берге болуп турар, хар чок, кара чыгыы болган.

Хар декабрь 23-те чаттан. Ынчангаш ол үеде мал суггатбиле бергеден турган. Суг сөөртүр чаңгыс машина мөлдүк-калдык четчип турган. Малдың кажаа-хораазын малчыннар кышка удур цяк кылдыр белеткен алган. Малчын бодунда «У-2» деп моторлу ажылдадын, ооң чырыын ажыглаан орар. Кажаа көрженин келир кыжын досказарга суг изидиринге ажыглаар кылдыр кургаткаш, камгыыбиле чыын алган. Өг-бүле тыва радионуң дамчыдылгаларын приёмницинден үргүлчү дыңнап орар. Солун чедирилгези үзүктелишкиннинг болун турарынга хомудан орар малчыннар болду. Малчыннарга шаандагы ышкаш лекция, беседа, зооветеринарлыг өөредилге болбайн турарын өгнүң херээжен ээзи хомудан чугаалады.

Бо берге рынок үезинде кыштыг Айланмаа, Владимир Бадаңнарда шудургу ажылыбиле ажып эртериниң бүгү аргалары бар.

(Бистиң корр.)

ЧОРГААРЛАНЫР БИС

Өвүр кожуунуң «Ак-Чыраа» совхозунда Владимир Дочуп-оолович Доруйгу чолаачының берге, харыысалгалыг ажылынга ажылдаа-ла 9 чыл чеде берген. Ажылагыйның хоочун чолаачыларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының деткимчезинге даянып алгаш, бергелерни ажып эртип, мурнакчы арга-дуржулганы чедип алган чопуң чоргаарланыр чолаачызы боон ажылдап чоруур. Владимир Доруйгунуң эдилээн машиназы хөй үрелишкинге, туруушкунга таварышпайн келген. Амгы бо нарын үеде чолаачы кижиге ажылдаары база берге-ле, а В. Доруйгу аңаа ундаравайн, амгы үеде ГАЗ-53 маркалыг машиназы-биле Эвиген-Дагда, Саглан-Дытта, Даштыг-Хонашта, Дытчык-Кырында, Чагаа-Белинде кыштагларже доктаамал үнүп, малчыннарга ажык-дүжүүн көргүзүп турар. Ол малчын коданнарга сигенни, дусту, одаар чүүлдү, аъш-чемни сөөртүп чедирип келген. Ам бо хүннерде Тес-Хемниң Хомушку Чургуйоол аттыг совхозтан 45 тонна мал чеми сулаты Чалааты хойжу бригадазының малчыннарынче сөөртүп экген турар. Өске чолаачы эшөөрү-биле бир дөмей, опаашкан ажылынга ханы бердинген, ак сеткилдиг, бедик тура-соруктуг ажылдап чоруур.

Найгын-оол ДАМДЫН.

СООН ИСТЭЭР, МУРНУН ХЫНААР

Чыл доостун, Чаа чыл үнгенде, кижи бүрүзү, ол ышкаш коллективтер-даа бодунуң ажылын түүнеп, моон соңгаар үүнү кылза эпил дээрзин шүгдүнүп, планнан алыр болгай. Шак ындыг сорулга-биле Таңды кожуун чагыргазының ажылдакчылары чоокта чаа Балгазын талазындан чурттакчылыг суурларга отчедун берген. Ол ужуражылгаларга Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Д. К.-Х. Ооржак база киришкен.

Ужуражылгаларга соңгукчулар Балгазында участок эмнелгезинде бедик мергежилдиг эмчилер чедишпейн турарын, Бай-Хаак — Балгазын—Кызыл-Арыг аразында автобус доктаамал чорувайн турарын, ол талада подстанцияның ажылдакчыларының буруузу-биле электри күжүн деңневейн турарындан улустуң телевизорлары, соодукчуларының өрттенип, үрелип турарын, Цой суурда магазин хагдынганындан чонну хлеб-биле хадырары баксыраанын, Кызыл-Арыгда чунар-бажыңын, клубтун ажылдавайн барганын дүвүрел-биле чугаалап, депутат болгаш кожуун чагыргазы (Б. К. Балчий-оол) боттуг дуза чедирерин дилээннер.

Соңгукчуларның, албан черлериниң, организацияларның болгаш бүдүрүлгелер удуртукчуларының саналдарын, шүгүмүүлеллерин база дилеглерин күүседир талазы-биле кожуун чагыргазы чоокку үеде хемчеглерни ажыллан кылгаш боттандырарын Б. К. Балчий-оол дыңнаткан. А Дээди Хуралдың депутады Д. К.-Х. Ооржак соңгукчуларның дилеглерин шинтирлээри-биле дузалажын, ону Чазактың база Дээди Хуралдың мурнунга тургузарын аазаан.

Шак ындыг ужуражылгалар чоокку үеде кожуунуң өске суурларынга база уламчылаар.

Седен ХЕРТЕК.

Буянныг мергежилдиң кижилери

ЧААГАЙ ҮҮЛЕНИ ЧАЯАП ТУРАР

Республика эмнелгезиниң эндокринология салбыры найысылал Кызылдың Ленин кудумчузунда, 20 дугаар магазин ээдаанда ийи каът бажында турар. Баштай аңаа Тываның хереглекчилер эвилелиниң уруглар сады турда, үе-шаг сандарааргa, ону хаап каашкан. Рынок харылзаалары саарлыш, сайгарлырынче кижилерни алачайгаар албадапкан. Кооператорларның баштыңы Хонук-оол Доржуевич Монгушту танывас кижи бистиң республикада ховар-ла боор. Бо билдилиг удуртукчунуң айтыышкыны-биле садикти аалчылар бажыңы кылдыр эде дерип киришкен. Септелге доозулган, удуур черлер будуттунган, дозулаттынган. Чаш уругларның бичии орушары улуг улус чыдар ыяш оруннар-биле солуттунган. Каът бүрүзүнге чымчак сандай, диван салдынган, көрүнчүк, стол, шкаф өрээлдерге четчелеттинген, телевизорларны садып салган.

Амгы нарын, берге шагтөре, ядараан амыдыралывыс акша-көпеекче чүткүүрүнче кымны-даа кыңчыктырбайн барган. 60 орупнуг аалчылар бажыңы акшатөгеликти эңдере-чаза төсоп эккээр-даа турду-ла ыйнаан. Ынчалза-даа чазак кежигүнү Хонук-оол Доржуевич эндокринология салбырында эмнедип турар кижилерниң аарыг-човуланын, ында ажылдап турар эмчилерниң дендии берге байдалын дээди деңнелдиң-даа хурал-суглаазынга, чер-черге ужуражыышкыннарга чаңгыс эвес удаа дыңнан, көрүп, өскерип келген болгаш, ол ийи каът ыяш бажыңны республика эмнелгезинге арендага берип, арат-чонунга ачы-буянныг чаагай үүлени бүдүрген. Шынап-ла, кадыкшылды садып ап шыдавас чүве болганда, тыва чонум аарыг-аржыкка таварышпазын, эрте чаш назынында човулаң деп чүве көрбезин, кижилер аас-кежиктиг чурттазын деп бодаар болза, үстүнде ады үнген дарга-сайыт дег, чонунга ажыктыг, шын шиитпирни хүлээп ап, ынчаар хөделир, улус мурнунга ындыг арыг арын-нүүрлүг болуру кымның-даа сеткилинге өөрүнчүг болбайн канчаар.

Ажыл-херээм аайы-биле адаккы каътче киргеш, кудумчу бажында азыгда эжиинде «ординаторская» деп бижиктиг өрээлге кирип келдим. Телевизорлуг бичии кабинетте ийи херээжен кижи олур. Менди солчуп танышкаш, чугаалажып кириптивис. Оларның кайызы-даа чугаакыр-сөскүр, опаашкан үүле-чолунга сеткилин ажыда бергенде, тын тынмайн тө каап бээр магалыг сөс-домактыг эмчилер болду.

Элээн каш чылдарда эргижирээн, ышкам тар өрээлдерге түрен, бергеден турганыңдан-па боор: эге чугаа эмнелге-бажың дугайында де. Баш удур дугуржулга еазугаар көдээ кооператорлар маңаа кээп, үүгле хап базыышкынын, чигир аарыын эмнедир эвес, а харын хамык аарыгларның кандыызын-даа эмнедип ап болур аргалыг. Мында ниити аарыглар эмнээр республиканың шыырак дээн эмчилери хаара тутпуп мөөңнеттинген.

Т. О. Ондар эндокринология аарыгларын эмнээр талазы-биле эң-не дуржулгалыг эмчилериниң санына кирер. Тамара Ондаровна 1967 чылда Красноярскиниң эмчи институдун дооскан, чоннуң кадыы дээш демиселге амыдырал, ажыл-херээн тураскааткан. Ол бо адырда 1973 чылдан бээр ажылдап келген хоочун эндокринолог.

Эндокринолог эмчиниң чугаазындан кижиниң амыдыран-чүрттаарынга бестерниң улуг ужур-дузалыы аажок илдең. Хырын алааның бези баксыраарга, чигир аарыынга чедирер. Бүүрек кырында бес сулараанда, хап базыышкыны кудулаар азы улгадыр.

Бо-ла салбырда республиканың эң шыырак дээди категорияның чүрек эмчизи, 30 ажыг чыл ажыл стажтыг Тамара Дмитриевна Кваша берге аарыглар эмнээр талазы-биле мергежээн. Эндокринология салбырынга ажылдай бергеш, специализация эрткен.

Сестралардан Надежда Ооржак, Светлана Хуурак, Салбак Монгуш, Арядна Монгуш эмчилериң берген айтыышкыннарын хажыдыышкын чокка күүседип, аарыг улуска эки хамаарылгалыг болуп, дүнеки хайгааралды боттары боттандырын шыдаар. Кира Донгак, Римма Чымба санитаркалар болуп, аарыг улус ажаар хүлээлгезин шыдаар шаа-биле кызымаккай кылып келген. Олар Сукпак суурдан кээн ажылдап, эмнелгеге арыг-шеверни тургузуп, шала, соңга аштап-чүлгүүрүнге эрес-кежээзин көргүзүп, коллектив кежигүннериниң хүндүткелин чаалап алган.

Салбырда кол «командылакчы» кижилериң бирээзинге Өнермаа Ондар-ооловна Монгуш дизе хөөрединг эвес. Ооң сагынгыр, тывынгырыышкын салбырның чедиишкини хамааржыр. Берге аарыг улуска эм херек апарганда, улуг сестра Өнермаа Ондар-ооловна дүмчеңгир хөделир, диленир апаар. Салбырның арыг-силин-даа, аъш-чемниң шынары-даа, чедер-четпес чүүлдери-даа улуг сестраның үлүүнге онаажыр. 28 чыл ажыл стажтыг эмчи-биле чугаалажып ора, ооң бедик органзакчы талантызы, сайгарлыкчы талалары, тывынгырсагынгыр чоруу четчир-дир дээрзин эскерип дыннан ордум. Саң-хөө талазы-биле улуг бергедээшкиннерлиг рынок үезинде кайы-даа адырга сайгарлыкчы-саарлыкчы, сагынгыр кижилер черле херек.

Даңзы САЛЧАК.

Тыва Республиканың булуң бүрүзүнде буянныг үүлени бүдүрүп, чоннуң кадыкшылы дээш дүнхүн дивейн, могаг-шылаг чок ажылдап турар эмчилериң, фельдшерлериң, сестраларның хөй кезии онаашкан ажылынга харыысалгалыг болгаш ак-сеткилдиг.

Найысылал Кызылда ындыгларның саны база арбын. Бөгүнгү бо арында бөлүктээн материалдардан республика эмнелгезиниң эндокринология салбырының ажылдакчыларының амыдырал ажыл-херектери-биле номчукчулар таныжар.

ЭПТИГ, ТААРЫМЧАЛЫГ

Эндокринология салбыры — бистиң Тыва Республикавыста кара чаңгыс эмнелге боон турар. Бо эмнелгеже кирип кээрге-ле, ала-чайгаар кижи дыштаны бээр, алгыкышкы, ыыт-шимээп-даа дыңналбас, ооң иштн арыг-силиг, үениң аайы-биле эде деритингеп, шупту-ла үүлдер таарымчалыг. Ында чүге ындыгыл дээрге ооң ээзи, иезн болур улуг эмчи Розалия Кыргысовна кандыг-даа кижилер-биле чугаалажып билир, ажылынга харыысалгалыг, негелдиг, дузааргак, биче сеткилдиг кижи.

Эмнелгеге дыка берге байдалдыг келген аарыг кижилер эмчиниң аксы-сөзүнүң чымчаанга дораан сегип эгелээри элдептиг. Эмчиниң бүдүштүү, психологияны билири база дооскан өртемин хандыр шингээдип алганы оон-на билдингир.

Роза Кыргысовна мени каш чыл улаштыр эмнеп турар эмчим. А база бир улуг эмчи Тамара Ондаровна дыка сатыш човаачал, аарыг кижилерге кичээнгейлиг дээрзин бо эмнелгеге келгеш чыдар деп турган билдим. Мээң дооскан өртемим аайы-биле болза, чаш уругларның аажы-чаңын, ооң социал байдалын билип алгаш, билиг берип эгелээри ышкаш, бо эмнелгениң улуг эмчилери аарыг кижилерге база-ла шак-ла ындыг хамаарылгалыг ажылдап турар. Чүге дээрге бо эмнелгеде хаңында чигир составы хөй болгаш боостаа бестери ажылдаары баксыраан аарыг кижилер бар. Оларның сагыш-сеткили ундараар, кончуг халалыг аарытлар боон турар. Ынчангаш улуг эмчилериниске чүректиң хапызындан четтиргенивисти илередип, чедиишкиннерни ажыл-ижинге күзедивис.

Чечек СААЯ.
Барыын-Хемчик кожууп.

ӨӨРҮШКҮНҮ ШАҢНАП ТУРАР

Эмнелгеде амыдырал бодунуң ээлчээ-биле эртип, бир чамдыктарынга аарыг-човуланг ундаралды укураштырып, өскелериңге кадыкшыл байдалды экижээни-биле өөрүшкүнү эккеп турар.

Эртенги көрүлде эгелээринге чедир каш-ла минуталар арткан. Эмчи сестралары болгаш ылаңгыя аарыг кижилер эндокринолог эмчилер келгеш, ам чүү-ле дээр ирги дээш четтикпейн манагзыныр олурганнар. Кижиле бүрүзү эмчиден чаңгыс аай айтырыгларны салбас: сегип чыдарлар кажан-на үндүр бижиирин, аар ааранар эмчиниң чүү дээрин, канчаар щиитпирлээрин, чамдык салгаа кижилер нарын кезиишкинни кажан, кайы хүнде кылыр ирги дээрин дүвүрепчиг кылдыр бодап, орунныарында чыдарлар. Санитарка аныяк кыстар орунныарның ужу-бажын, сонгалар карактарын, эжиктерин ак пөс-биле чода тудуп, тумбочкалар иштиниң энмесексезин хынап, хир-чам барчогун ылавылап көрген чоруп турган.

Ийиги каътта коридорның ниити эжин ажыттыпа берген. Ол үеде эндокринолог эмчилер боттарының хамаарышкан палаталарынче үүрүк-суурактап угланкан. Аарыг улус чыдар өрээлдериниң бирээзинге шилгедек дурт-сыныңы, чазык шырайлыг, оожум болгаш угаанныг карактарлыг, чымчак көрүштүг херээжен эмчи кирип келгеш, амыр-менди солушкан соон дарый:

— Кандыг-дыр силер? — дээш, оларже эвилең-ээлдек көрүп каап, кижи бүрүзүнүң кадыкшыл байдалын сонуургаап.

Кезээде-ле кижилер дээш, оларның чаагай кадыкшылы, чырык чуртталгазы дээш бодунуң хүлээлгезин бедии-биле медереп билип чоруур бо бөлүүн, биче сеткилдиг, могаг билбес ишчи — республика эмнелгезиниң эндокринология салбырының эргелекчизи Роза Кыргысовна Ширшина эмчи-дир дээрзин эш-өөрү чугаа кадында таныштырды.

Ол боду Томскиниң медицина институдун дооскан. Кижилерниң кадыкшылы дээш оон белеп эвес ажылы Эрзин суурдан эгелээн. Терапевт тускай эртемиг аныяк эмчиниң күш-ажылчы амыдралынын баштайгы чылдары аңаа ыпчаар шуужүп эрткен. Ажыл. амыдралының аайы-биле Кызылга келгеш, баштай поликлиникага, а кажан эндокринология салбыры ажыттыларга ооң эргелекчизинге томүйлаткаш, бөгүнге чедир опаашкан ажылынга улам мергежиш, түңнелдери багай эвес, чоңга хүндүткелилээ чоорту өзүп келген.

Роза Кыргысовнаны болгуун удуртун турар коллектив кежигүннеринге, эмнеп, шинчип турар аарыг улусту хүлээп ап-даа, эргин кеңиндаа тургаш, оларга конуг кичээнгейлиг, сагыш човаачал эмчи дижип чугаалажы берге-ни таварылга эвес. Аарыг-аржыг, човуланга таварышканарга боттуг дуза чедирери бо салбырның ажылдакчыларының амыр-дыжын харамнанмас, кызымаккай, ак сеткилдиг ажылдаарындан, профессионал мергежилиглеп улуг деткимчени алыр.

Салбыр эргелекчиси Роза Кыргысовна хүлээп алыышкынга келгеннерни хүндүлээр, оларның бүзүрелинге шынчы, дилеглеринге шылаар шаабиле дуза чедирер, оларны эки дыннап билир. Ол чорук човуланга чыгатнан кижиниң дүрген сегип, аарыгны ажыл эртеринге дуза кылар болбайн канчаар. Эргелекчилеп турары эндокринология салбырын башкарып эгелээлеп бээр ам 16 дугаар чылынче кирипкеп. Ол республиканың дуржулгалыг, билири-даа шыырак эмчилериниң бирээзи.

Роза Кыргысовна аарыг кижилер чылар палата бүрүзүнге хүнүн-не келир. Ол келирде чылыг-чымчак хүлүмзүрүү-биле кирип кээр. Аарыг кижилер оон эвилен-ээлдек көрүүшкүнүнден артында-ла сеткил-сагыжы чымчаш кыпып, чамдыктары харын-даа ыя аразында боттарының аарыын безин утту каапкаш, эмчиниң хүлүмзүрүүн база-ла хүлүмзүрүг-биле харылаар. Аарыг кижи бүрүзү бодунуң кандыг байдалынын аңаа төө каап берип, оон-биле чугаалажыксаар.

Арбак МОНГУШ.

АК СЕТКИЛДИҢ НҮҮРҮ-БИЛЕ

Кижиниң кадыы дег чүве кайда боор, кадык-ла болза амыдыралды кузээни-биле тургузуп ап болбайн канчаар. Кадык баксыраарга, бир-ле дугаарында, сагыш-сеткил човуланын эдилеп эгелээр, оон улаштыр-ла ажыл-агый, амыдырал-чүрттаргазы кызагдалга алзыр боор чүве-ле болгай. Аарыгның хилинчээн эдилеп чораан кижилер эки билир боордан башка, аарын чорбаап кижилерге изигдаа, соок-даа эвес кылдыр сагындырар чүве ыйнаан ол.

Ажылдаарынга арга-шинээмниң дээре чылдарын районнарга ажылдап эрттирдим. Мээң күш-ажылчы чылдарымда ажыл-херек дээш харыысалга, ча киржи дег, дыңзыг турган. Ол чурумну хажытпас дээш, изигни ишшоодайда бажың чугайлаар кисталар чүктеп алган чор.

— Мөңгүн-Тайгада школа туттуруп түр мен — дээш, та эпчоксунары ол — дүрген-не чорупту.

Ховар дээн мергежилдиг хирезинде чүге-ле хоптактаныр чүве ийик. Хөөкүй, херээн эрттирип, школа туттуруп, буянныг ижин ында уламчылаан турар деп билгеним ол. Хамык кескинди брустар уладын, артык бажыңнарны бистерге туттуруп турган үжүру ол болган. Ам оон бээр-ле хөй чылдар эрткен. Шамбалыгның эге тудугжулары, хоочуннар дук-бүрүлээри-биле совхозтуң автомашиналары тайгаже үнүпкен. Калбак-Хадыган кузов долдур чүдүрүп алган, Биче-Шамбалыглаан, Шамбалыгга кире халыада бердивис. Магазин чапынга таакпы садын алыры-биле доктаадывыс. Сүлде-ле бо! Прораб Загайченко бо тур. Хол тутчуп менилештивис. Февраль 23-түң хүнү. Дайын киржикчизи кижи ол хүнну хүндүлеп эрттирери чеп-даа ыйнаан. Бистерни бар-ла шаа-биле хүндүлеп хөлчок. Мөңгө бир-ле чугула чүве чугаалаар дээш дидинмейн барган. Будук-бүрүвүс дужүргеш, чапыптывыс. Март айда проравывыс Саян артындан сөөртүп кээп турган белен бажыңнарның ийизин орук ара суурларга садыпканы илерээш, херек эрттирип чоруй барганын дыңнаап мен.

Час. Май эгезинде Кызыл хоорай киргеш, базаарга бардым. Хөөкүй проравывыс бистиң аравыста ам чок, артқан-калган эвээш улус бар бис: Балдыш-оол Ооржак, Хорлуу Ондар, Шыдыраа Монгуш. Шамбалыг суурнуң 30 чыл оюига хөөкүйлериңң чаңгыды-даа чалатпаан. Холу-биле тудуп, ажыг дерип төп чораан кижилер уттуп-дурган.

Шамбалыгның баштайгы тулугжуларының бирээзи өгдүг-баштыг, ажы-төлдүг, Кыс-Чер суурда чурттан чоруур. Ол Хорлуу Ондар Сарыккай уруу-дур. Ол чайның күзү. Бистиң аныяк чолаачывыс бо-ла келир апарган. Хорлуувус машинада бо-ла олурупкан турар. Бир кежээ чапар дээш оларның самосвалында олуруптум. Чараштары копчуг сарыг-сарыг аңгыр оолдарын тудуп алган болдулар. Ийи аныяк кижилериң арын-шырайы, бот-боттарынче көрүшкен чымчак карактары, хүлүмзүрүү мени кайын мөгелээр. Ынакшылга бүргеткеннери ол болган.

— Аңгыр оолдарын алган черинерге чедиргениңер дээре боор, дуңмаларым. Ийи бодуңарның бот-боттарыңарга таарышкан чаражын! Кудадоюңар кажаныл? Бо чаш аңгыржыгаштарның аразы «ыглап» тур боор — дидим.

— Чараашсыгаш... Эртен чедирер бис — деп сөзүн бердилер.

Бир кежээ ажыл шагының соонда мөге хүрежи эрттирдивис. Сураа үнген Сүт-Хөл оолдары арткан чери бар. Ында ыык ол чарыында, кадыр хавак кырында аныяктар чижип ырлаштылар.

Куу дагның баарындан
Кудук касса үнмейн канчаар.
Кускун кара кулугурну
Кудалаза албайн канчаар.

Ыпаар кудулдур:

Эзим адаа Шамбалыгны
Эзэнгеи дуңмаң боор мен.
Эргеледип, чассыдын кээр
Эрсе-кайгал эжим-не бар.

Ол үеде Шамбалыг диңмиттиг-ле турган. Ам аңгы совхоз апарган.

ТЫВЫЗЫК...

Чоннуу-биле Кара Балдыш дижи берген. Ынчангы-ла Балдыш-оол Ооржак Донгуп-оол акывыс ол-ла болгай. «Тиилелге» совхозка малчыннаан ат-сураа республикага чаңгыланы берген үеэи ол үүве. Бир чылын Москваже, УАЧД-же, бөлүк эштери-биле аттанышкан. Совхоз чартык чыл көргүзүгларин түүнеп, маевка эртирип турган хүнүнде Балдыш-оол акымга дужа бергеш мендилештим.

— Москва чордум, дуңмам. Ада көрбээнин оглу көөр деп үүве ол-дур. Соонда таптыг хөөрен бээр мен. Ам сөңээ салыр дээш чаңгыс тывызыым бар, тып көрем, оол. Баажызы менде эвеспе —дээш, каттырды. Хөөрен каап орда магалыг акый-ла болгай: чүгле мени дыңна, мен чугаалаайн деп баар.

— Таптыг белеткенип ал. Эки угаавас болзунза, арай сараалыг тывызык: «Аълым кара, болум кара, кадайым кара, ыдым кара, оглум кара, а менде чаңгыс ак үүве бар». Тып көрем, башкы — дейдир. Кезек болангаш, тыптар шинээм чогун билгеш, дүжүп берилтим Ол хөрээнге үүве шыгжавас акым:

— Кончуущну але, дуңмам. Акыныңны чүгле сагыш-сеткили ак. Оом-дур ийин. Шын-дыр бе, башкы? Эдержип-ле келдивис. Ону канчаан билбээнин ол — деп бо ийин.

Оон уламчылады: —Өршээ, хайыракан! Малгажы-биле байыткан, довураа-биле тоттурган бай Чедерим! Маная келгеш үр-ле апардым. Малга 31 чыл болгаш 1989 чылда пенсияже үндүм. Үш кыстыг, бир оолдуг бис. Чартык чыл ажыл чок оолурупкаш шыдавадым, күжүр дуңмам. Ажыл — чуртталга-дыр. Улаштыр малчыннаан келдим. «Аныяк-өскенин — малчы» — деп кыйгырып-даа турду. Хоржок, ынашпас. Кыргаан улус чеже шыдажыр, кижи чүгээр орда арга-дужжулгаа-даа болгай, чагыг-сүмени ап, мал кадарар кижилер болза!

Меңээ 1-ги чергениң малчыны деп ат берген. Райком секретары турган Владимир Очур-оол дарга «алдарлыг ат тыпсыр бис» — деп аазааш чорупкан. Олчаан сураг ийин.

1993 чылда сөөлгүзү болзуп дээш 100 хойдан 100-ту алдывыс. Ам база хойдан хүлээп ап көрүңер деп диллээн улус. Калай-биле сүмележиривис арткан. Мал ажылы ыыкаш чымыштыг иш чок. Дүп-хүн, чаъс-хар, хат-үзээн, изиг-сооқ дээр эвес — берге-ле. Ооң кадында бо үешагның кончуун! Оода камгаланынтар чүвелен берген болза. Чеже чугаа болбады дээр боор — саазын кырында арты ыйнаан.

Сагыжымны өйүп чоруур чүве бар. Хөрээжен кижи чуртталганың чанакчызы болгай. Хөөкүй кадайымны! Уйгу-дыжын билбес, менден артык чүүктү чүктеп чоруур эжим ол-дур. Совхозка тачеже қодап хой өстүрүп берген? Малчын-даа, сакманчылдаа. Хөөкүйге сеткилге өөрүнчүг кылдыр бир аттан, «Алдын холдуг мастер»-даа болгай-ла, хайырлаан болза деп бодап чоруур мен.

Совхозувус хамык малы кайыл? Өдер туржук, шагдагы турганындан кезиилге чедир эвээжен калган деп билир мен. «Кодурлаан, чудаан, оорлаан» деп сөстер-биле чидиргин дугдаар апарган шаг-дыр бо Шынында ол ындыг турбас ужурлуг. Хуулында-даа малын кижи кайып ынчаар төтчеглээр, харын-даа когу үаулбес мал-дыр ийин.

Торга Тюлюш бир хуралга өттүр-ле сөглээн: «Колхозташкан каш араттарның малын когун үзер дей бердинер. Бисте дарга-бошка-ла эндерик, кижи бүрүзү өзеп хээрге, мал бажы эвээжевес арга чок. Малчынарның кызын-кызын өстүрүп каан малын ынчаар төтчеглээрге сагыш карарын каар-дыр».

Эрепзен ТЕЖИТ.

СУУРНУҢ ЭГЕЗИ

«Тиилелге» совхозтуң девискээри делгем-не. Амгы Шамбалыгга бажыңпар бар эвес. Тараа шаңы турган. Ынчан «Тиилелге» совхозтуң салбыры. Аалдар чайлаар, хектер-куштар эдип турар— эзим адаа серинн чайлаг турган ийин.

1961 чылдың чайы. Башкылааш бир чыл четкелек мен. Тудуг-суур ажылы дээш хамык улуг-биче чоннаар, Шамбалыгже, соктүп эгелээн. Ол үеде хөөкүй башкы кижиниң кылын билбес ажылы чок: печка туткан, чурук тырттырган, тудуг туткан. Менде чүү боор — аныяк, шыырак, күш үезинде кижиде. Тудуг ажылын база хоомай эвес билир турдум. Ең улуг даайывыс назынында тудугга ажылдан келген. Ооң ачызында чай боорга-ла, бажың тудуп, кажаа-хораа кылып чордувус.

— Канчаан анаа орар боор. Шамбалыг үнүп ажылдаайн — деп, өом иштинге чугааладым.

— Улуг-хүннерде кээп турар сен. Идик-хевиң, эштин удуур шуглааң аайланып ал — дээш, өг иштн төпшээрешкен. Балды, маскам, хирээм алгаш аъттанышкан мен.

Шамбалыг бо-ла болгай. Чүгле чаңгыс бажың туттунган. Ында-мында дүжүрүп каан тудуг материалдары ос-хорум. Тергелиг аъды-биле Чымчавас кудам херек материалларны тудугжуларже сөөртүп берип тур. Эге бажыңны дооскалак. Ону туткан тудугжулар: Самбуу Ондар, Барынмаа Ондар, Балдыш-оол Ооржак, Михаил Сандый. Кижи бажы кизирт. Ортун даайым тудугжу звено чыгган. Балдыш-оол Ооржак даайымга чугаалады:

— Мени ап көрүңер! Улуг ашактар аразынга чалгаарачыг-дыр. Мени хоомай деп болай бербеңер, акым.

— Көөр бис, дуңмам, далашпа — дээш, акызы ашактың звенозунче базышкан. Оон сүме айтырганы-ла ол боор.

— Бээр, бээр — деп хол булгады. Балдыш-оол Ооржак бистиң звенога ынчаар каттыжып келгени ол.

Ажыл эгелээн. Эртен каранғы имирден кежээки имирге кирер чай-кызыг чок бис. Балды-хирээниң шинмээни-биле алгырышкан үнпер, каткы-ирткы тудугжуларны улам сорук, хөй-аът киирпн турган. Чеди хонарга-ла бажың! Өөрүнчүүн чүү дээр!

Балдыш-оол Ооржак аалым көжүрүп алыйн дээш ийи хүн шөлээ дилеп алгаш чорупкан. Төрел кижилер аразынга ажылдаары амыр эвес. Бир кежээ кезек улуг кижилер хөөрештилер. Даайым:

— Дирт кара киживис тудунгур, шевер — эки-ле эрдир. Ооң-биле маргышпаңар — деп. үнелеп органын амдаа сактын кээр мен.

Беш дугаар бажыңны тудун турувуста. Хемчиктен 60-70 оол, кыс тудугжулар немешкен. Ыры-шоор, каткы-ирткы, оюн-тоглаа кежээлерде чаңгыланын эгелээн. Эзн турган Шамбалыывыс «хоорай» болу берген. Ынча кижи ажылдан турда, осхорум материалын кайда дээр сен. Тудуг проравы Загайченко дээр ийи буду протеатиг, ак баштыг, дайын киржикчизи ирей биске келгеш:

— Эр-хейлер! Силерниң туткан бажыңнарыңар шынарлыг-дыр. Тударыңар база дүрген. Тудугжулар хүүнде силерни тускай көөр мен. Бо арткан хөй ыяш уштары-биле улан турган бир бажыңдан тудуңар деп бо. Өөрүм удур-дедир көржүп, кым чүү дээр ирги? — дээзиг манажын ордар.

— Идегээш келген кижини қанчаар, тудуп каптаалыңар — дээш, Балдыш-оол кожа олурганы Төгүс-оолче көрду.

— Мында ажыл улуг-дур. Анаа бажыңның ийи-үш өртээзи төлээр силер бе? —деп, Төгүс-оол айтырды.

— Ажырбас-ажырбас! Силерни хомудатнас мен. Силер үүгле кылыңар — деп проравывыс бо.

Ажыл-даа эгелээн. Хамык кескинди ыыштарны улап эгелээнивис ол.

САТТЫНГАН БАЖЫҢНАР. ЫНАКШЫЛ.

Чаа черге ажыл-ниң кайын төпер. Күскээр апарганда тудугжулар саны эвээжеле-даа, суурга бажыңнар немежин турган. Малга бук-бүрүлээри-биле совхозтуң автомашиналары тайгаже үнүпкен. Калбак-Хадыган кузов долдур чүдүрүп алган, Биче-Шамбалыглаан, Шамбалыгга кире халыада бердивис. Магазин чапынга таакпы садын алыры-биле доктаадывыс. Сүлде-ле бо! Прораб Загайченко бо тур. Хол тутчуп менилештивис. Февраль 23-түң хүнү. Дайын киржикчизи кижи ол хүнну хүндүлеп эрттирери чеп-даа ыйнаан. Бистерни бар-ла шаа-биле хүндүлеп хөлчок. Меңээ бир-ле чугула чүве чугаалаар дээш дидинмейн барган. Будук-бүрүвүс дужүргеш, чапыптывыс. Март айда проравывыс Саян артындан сөөртүп кээп турган белен бажыңнарның ийизин орук ара суурларга садыпканы илерээш, херек эрттирип чоруй барганын дыңнаап мен.

Час. Май эгезинде Кызыл хоорай киргеш, базаарга бардым. Хөөкүй проравывыс бистиң аравыста ам чок, артқан-калган эвээш улус бар бис: Балдыш-оол Ооржак, Хорлуу Ондар, Шыдыраа Монгуш. Шамбалыг суурнуң 30 чыл оюига хөөкүйлериңң чаңгыды-даа чалатпаан. Холу-биле тудуп, ажыг дерип төп чораан кижилер уттуп-дурган.

Шамбалыгның баштайгы тулугжуларының бирээзи өгдүг-баштыг, ажы-төлдүг, Кыс-Чер суурда чурттан чоруур. Ол Хорлуу Ондар Сарыккай уруу-дур. Ол чайның күзү. Бистиң аныяк чолаачывыс бо-ла келир апарган. Хорлуувус машинада бо-ла олурупкан турар. Бир кежээ чапар дээш оларның самосвалында олуруптум. Чараштары копчуг сарыг-сарыг аңгыр оолдарын тудуп алган болдулар. Ийи аныяк кижилериңң арын-шырайы, бот-боттарынче көрүшкен чымчак карактары, хүлүмзүрүү мени кайын мөгелээр. Ынакшылга бүргеткеннери ол болган.

— Аңгыр оолдарын алган черинерге чедиргениңер дээре боор, дуңмаларым. Ийи бодуңарның бот-боттарыңарга таарышкан чаражын! Кудадоюңар кажаныл? Бо чаш аңгыржыгаштарның аразы «ыглап» тур боор — дидим.

— Чараашсыгаш... Эртен чедирер бис — деп сөзүн бердилер.

Бир кежээ ажыл шагының соонда мөге хүрежи эрттирдивис. Сураа үнген Сүт-Хөл оолдары арткан чери бар. Ында ыык ол чарыында, кадыр хавак кырында аныяктар чижип ырлаштылар.

Куу дагның баарындан
Кудук касса үнмейн канчаар.
Кускун кара кулугурну
Кудалаза албайн канчаар.

Ыпаар кудулдур:

Эзим адаа Шамбалыгны
Эзэнгеи дуңмаң боор мен.
Эргеледип, чассыдын кээр
Эрсе-кайгал эжим-не бар.

Ол үеде Шамбалыг диңмиттиг-ле турган. Ам аңгы совхоз апарган.

ТЫВЫЗЫК...

Чоннуу-биле Кара Балдыш дижи берген. Ынчангы-ла Балдыш-оол Ооржак Донгуп-оол акывыс ол-ла болгай. «Тиилелге» совхозка малчыннаан ат-сураа республикага чаңгыланы берген үеэи ол үүве. Бир чылын Москваже, УАЧД-же, бөлүк эштери-биле аттанышкан. Совхоз чартык чыл көргүзүгларин түүнеп, маевка эртирип турган хүнүнде Балдыш-оол акымга дужа бергеш мендилештим

— Москва чордум, дуңмам. Ада көрбээнин оглу көөр деп үүве ол-дур. Соонда таптыг хөөрен бээр мен. Ам сөңээ салыр дээш чаңгыс тывызыым бар, тып көрем, оол. Баажызы менде эвеспе —дээш, каттырды. Хөөрен каап орда магалыг акый-ла болгай: чүгле мени дыңна, мен чугаалаайн деп баар.

— Таптыг белеткенип ал. Эки угаавас болзунза, арай сараалыг тывызык: «Аълым кара, болум кара, кадайым кара, ыдым кара, оглум кара, а менде чаңгыс ак үүве бар». Тып көрем, башкы — дейдир. Кезек болангаш, тыптар шинээм чогун билгеш, дүжүп берилтим Ол хөрээнге үүве шыгжавас акым:

— Кончуущну але, дуңмам. Акыныңны чүгле сагыш-сеткили ак. Оом-дур ийин. Шын-дыр бе, башкы? Эдержип-ле келдивис. Ону канчаан билбээнин ол — деп бо ийин.

Оон уламчылады: —Өршээ, хайыракан! Малгажы-биле байыткан, довураа-биле тоттурган бай Чедерим! Маная келгеш үр-ле апардым. Малга 31 чыл болгаш 1989 чылда пенсияже үндүм. Үш кыстыг, бир оолдуг бис. Чартык чыл ажыл чок оолурупкаш шыдавадым, күжүр дуңмам. Ажыл — чуртталга-дыр. Улаштыр малчыннаан келдим. «Аныяк-өскенин — малчы» — деп кыйгырып-даа турду. Хоржок, ынашпас. Кыргаан улус чеже шыдажыр, кижи чүгээр орда арга-дужжулгаа-даа болгай, чагыг-сүмени ап, мал кадарар кижилер болза!

Меңээ 1-ги чергениң малчыны деп ат берген. Райком секретары турган Владимир Очур-оол дарга «алдарлыг ат тыпсыр бис» — деп аазааш чорупкан. Олчаан сураг ийин.

1993 чылда сөөлгүзү болзуп дээш 100 хойдан 100-ту алдывыс. Ам база хойдан хүлээп ап көрүңер деп диллээн улус. Калай-биле сүмележиривис арткан. Мал ажылы ыыкаш чымыштыг иш чок. Дүп-хүн, чаъс-хар, хат-үзээн, изиг-сооқ дээр эвес — берге-ле. Ооң кадында бо үешагның кончуун! Оода камгаланынтар чүвелен берген болза. Чеже чугаа болбады дээр боор — саазын кырында арты ыйнаан.

Сагыжымны өйүп чоруур чүве бар. Хөрээжен кижи чуртталганың чанакчызы болгай. Хөөкүй кадайымны! Уйгу-дыжын билбес, менден артык чүүктү чүктеп чоруур эжим ол-дур. Совхозка тачеже қодап хой өстүрүп берген? Малчын-даа, сакманчылдаа. Хөөкүйге сеткилге өөрүнчүг кылдыр бир аттан, «Алдын холдуг мастер»-даа болгай-ла, хайырлаан болза деп бодап чоруур мен.

Совхозувус хамык малы кайыл? Өдер туржук, шагдагы турганындан кезиилге чедир эвээжен калган деп билир мен. «Кодурлаан, чудаан, оорлаан» деп сөстер-биле чидиргин дугдаар апарган шаг-дыр бо Шынында ол ындыг турбас ужурлуг. Хуулында-даа малын кижи кайып ынчаар төтчеглээр, харын-даа когу үаулбес мал-дыр ийин.

Торга Тюлюш бир хуралга өттүр-ле сөглээн: «Колхозташкан каш араттарның малын когун үзер дей бердинер. Бисте дарга-бошка-ла эндерик, кижи бүрүзү өзеп хээрге, мал бажы эвээжевес арга чок. Малчынарның кызын-кызын өстүрүп каан малын ынчаар төтчеглээрге сагыш карарын каар-дыр».

Эрепзен ТЕЖИТ.

СПОРТЧУ ИДЕПКЕЙ

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга хамааржыр Шагаан-Арыгда аңна черинің ажылдакчылары күшкультураны болгаш спортту хогжүдеринге эвээш эвес үлүг-хуузун киириштирип турарын айтыксадым. Албан черинің начальниги Илья Ондар, ооң кадрлар талазыбиле оралакчызы Владимир Шойдак ында турар шериглериңң кижизидилгезинче доктаамал сагыш салып турарлар. Хол,бут бөмбүктеринге, баокетболга шыырак командаларны тургускан. Оларның кежигүннери республикага Улуг-Хем кожуунуң аталдарын камгалап, каш-даа удаа киржип, шаннаалдыг черлерни алгаш кээп тудулар. Эң ылаңгыя ойнакчылар Амыр Орус-оол, Радик Дөтле оларның чедиишкиннерни демдеглевес арга чок. Мырыңай чаа ол организацилиг идепкейлиг сапалы-биле кожуунга хөл бөмбүүнге коммерциллыг маргылдаа эрттирдивис. Аңаа тос команда киришти. Барык хүнзедир болган чидиг демиселдің түңнелинде бирги черни «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң шилиндек командазы (капитаны Андрей Тадар-оол) чаалап алгаш, иртбиле шаңнатты. Ийиги болгаш үшкү черлерни Шагаан-Арыгның, Чодураа суурнуң чыынды командалары ээлээш, ук албан черинің уе-шеверлериниң кылган эдиледдери-биле шаңнаткан. Моон алгаш көөрге, тус черниң шаңнаалдарын тургузуп, спортчу маргылдааларны эрттирери эптиг болгаш эки-дир.

Суур-оол ОНДАР.
Кожуунуң спорт комитетинин даргазы.

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ

(Чижек-сценарий)

Олег СУВАКПИТ.

Шимеп-каастап каан залды долдур уруглар олуруптар. Сценаның көжегези хагдынчак турар. Үстүнде «Шагаа-биле», адаанда «Хаван чылы-биле» деп бижиктиг аразында улуг хаван чуруп каан болур.

Көжегенин ийи талазындан тыва хептиг, ча-согун азыңган Бокту-Кириш биле чаваганлыг чаштыг Бора-Шээлей алышкылар үнгүлеп келир.

Бокту-Кириш:
Тывынгыр-даа, угаангыр-даа, сагынгыр-даа
Тыва чоннуң тоолдарының маадырлары —
Бокту-Кириш, Бора-Шээлей алышкы бис
Моорлап келген, амыр-менди солчуп тур бис.
(Мөгеерлер)

Бора-Шээлей:
Танышканда, көрүшкенде, чүү боор ийик,
Талалажыш, ойнап-хөглеп алыылыңар.
Башкарыкчы, ойнадыкчы, хөгледикчи
Бараан болур хүлээлгевис дыңнадып каал,
Көжегенин ийи талазынче ченнер силер бе?

Олар: Ийе, чеченнер бис. Дыңнаңар че.

Оол: Чечен менде, Чечек черде.

Уруг: Мергеп менде, Мезил хемде.

Оол: Урап менде, Улар дагда.

Уруг: Бодал менде, Богда дээрде.

Оол: Карак-ла бо, Хайым-дыр бис.

Уруг: Катап база кагжыптаалам.

Оол: Ынчангай-ла, Ынчаарга чүл?

Уруг: Чок боорда, Чогум чүү чүве чогул?

Оол: Дээрниң тепкинжи чок, Черниң баганазы чок, Агаарның чүзүнү чок.

Уруг: Авай-авай, Ана аттыг кижи-дир сен! Чүү чүве эң бергел, Чүнүң-биле бадыткаар сен?

Оол (боданып):
Эриин ашкан далай берге,
Эзер алган аът берге,
Эзим чиген өрт берге,
Эрбег үнген аал берге.

Уруг:
Туларың чок
Тулган-дыр сен.
Аштырганым
Айыткан каайн.

Оол:
Адыр-адыр,
Ам мен сени шеней көрейн.

Уруг:
Харын ынчал,
Харылаптар чадавас мен.

Оол:
Чүү чүве туттунмазыл?

Уруг:
Кескү-даа бол,
Хөлеге туттунмас.
Бустуг-даа бол,
Бүлут туттунмас.

Оол:
Чүү чүве
Көөрге
Көзүлбезил,
Тударга
Туттунмазыл?

Уруг: (Кезек бодангаш), Сактып келдим — Салгын дийин!

Оол:
Ала карак даалыктаар,
Адыр бут шиштеликтээр бо!
Ана черле
Аттыг чечен кижи-дир сен!
Халап чежел,
Харылам че?!

Уруг:
Өрт халап,
Суг халап,
Хат халап,
Чер шимчээр халап!

Оол:
Хайым-дыр бис,
Кайывыс-даа чечен-дир бис!

Бокту-Кириш:
Кайыңар-даа чечен болгаш
Кайгамчыктыг сагынгыр-дыр!
Шаннылыңга мыя моңу
Шаавыс-биле берип тур бис.
(Белектер тыпсыр).

Бора-Шээлей: Уруглар! Ам ужар-ушпастан ойнаптаалыңар. Мен дүргеп айтырар мен, силер дүргеп харылаар силер. Чазыпкап кижини шиидер бис. Ынчангаш мээ дузалажыры-биле бир оол биле бир уруг бээр сценаже үнүп келзин. (Олар үнүп келирлер). Ужар чүвеге холуп өрү көдүрер, ушпас чүвеге холуп көдүрбес. Бир эвес ушпас чүвеге холун көдүрер болза, шиитиргени ол. Билдиңер бе? Че, ам эгелеп кириптим. Силер эки дыңнаңар, уруглар.

Торга ужар бе?
Тооргу ужар бе?
Хүлбүс ужар бе?
Күшкүл ужар бе?
Часкы ужар бе?
Чамык ужар бе?
Хөкпеш ужар бе?
Хөртүк ужар бе?

Кымнар чазыпты, уруглар? Бээр сценаже үнүп келзиннер. Часкан уруглар үндүрүп келир. Кым чүнү күүседирин боданып турар аразында ам база каш ужар-ушпастан айтырыптайн.

Харааччыгай ужар бе?
Хайыракан ужар бе?
Алак-таагы ужар бе?
Айбаангы ужар бе?
Бора-хөкпеш ужар бе?
Борбак-кулча ужар бе?
Кара-баарзык ужар бе?
Кара-саазын ужар бе?

Че, ам кымнар чазыпты, уруглар? База бээр үнүп келзиннер. (Адаан уруглар үнүп келдилер. Оларны шиидип, кандыг-бир чүве күүсеттирип эгелээр. Шиитирген кижилер көвей болза, оларны таарыштыр кызырып, эвээжедип алыр. Ону баш бурунгаар дугуржуп алыр).

Бокту-Кириш: Кулаа дыыжы-даа, дыыжы эвес-даа, кичээнгейлиг-даа, кичээнгей чок-даа, дүргеп сагынгыр-даа, сагынгыр эвес-даа кижилер билдине берди ышкажыл. Шаанда уруглар болганчокла «Матпаадырлап» ойнаар турганнар. Ону силерниң араңарда билир улус бар бе? Кымнарыл че? Холуңар көдүрүңер. Чаа, бээр үнүп келиңер. (Ийи уруг азы ийи оол үнүп келир).

Башкыларыңар болгаш өөрүңер сонуургап көрзүн, ойнаңар че.

Бирээзи: (Эжиниң холун тудуп алгаш),
Матпаадыр паштанзын,
Бажы курлуг маназын,
Ортаа мерген одун салзын,
Увай шээжек уруктазын,
Биче бүүвей бүүрек чизин,
Чуп
Чудурук,
Кып
Кыры,
Өп
Өжүн,
Чап
Чарын,
Тас колдук,
Кичик-кичик!
(Эжип каттыртыр кичигелээш, үне бээрлер).

Бора-Шээлей: Солун-дур бе, уруглар? Меңээ база дыка солун болгаш өөрүнчүг болду. (Ол аразында аңаа бир оол биле бир уруг кылаштажып келир). Силер меңээ келдиңер бе, уруглар?

Олар: Ийе, бистер дүргенчугаа-биле чижир дээш келдивис.

Бора-Шээлей (залче): Канчаар бис, уруглар, дыңнаар бис бе?

Залдан: Дыңнаардыңнаар.

Бора-Шээлей: Че, мөөрейлежиптиңер!

Оол:
Өөрензе
Өөрензин,
Өөрү-биле
Өөрензин,
Өөрү-биле
Өөренгештин
Өөрүшкүзүн
Өжүрбезин,
Өөрүшкүзүн
Өжүрбейн,
Өрү деншип,
Өпдүр чорзун!

Уруг:
Ойназа
Ойназын,
Оолдар шупту
Ойназын,
Оолдар шупту
Ойнааштың
Ойнаарагын
Ойнатсыннар!

Оол:
Ырлаза
Ырлазын,
Ындынналдыр
Ырлазын,
Ындынналдыр
Ырлааштың
Ынак черин
Ырлазын!

Уруг:
Өпейлезе
Өпейлезин,
Өңүүн база
Өпейлезин,
Өңүүн база
Өпейлээштин
Өөрүн база
Өпейлезин!

Бокту-Кириш: Ол-ла бе?

Олар: Ийе, ол-ла.

Бокту-Кириш: Четтирдивис! Хаван чылында хөй дүргенчугаалыг болуңар! Бистен белекчигеш (Белек берип турар).

Олар: Четтирдивис!

Көжегe хагдыңа бээр. Ооң ийи талазындан «аъттар» мунган ийи оол оожум уткуштур келир. Ынчан микрофонга үн дыңналыр:

Ийи чечен орук ара ужурашкаш,
Изиг-түлүк маргылдашкаш чанган дижир.

Биргизи:
Аскың чүге үстүг чүвел?

Ийигизи:
Аганактың эъдин чидим.

Биргизи:
Арган-дыр бе, семис-тир бе?

Ийигизи:
Азынганым бижээм чидиг,
Арай билбейн бардым, тала.

Биргизи:
Аъдың чүге дерлиг чүвел?

Ийигизи:
Аңгадай суун хөлдың кештим.

Биргизи:
Сыык-тыр бе, терең-дир бе?

Ийигизи:
Аъдым бедик билбейн бардым.

Биргизи:
Кеткен бөргүң кандаай чүвел,
Херип кагган чаргаш-даа дег.

Ийигизи:
Хевир чок бол,
Хемден каккан
Чывар билбес
Чылыг чүве.

Биргизи:
Салың кандаай
Шаң ак чүвел?

Ийигизи:
Шагаа соогу
Шапкан дийин.

Биргизи:
Шагаа болза
Шайлаалы че!

Ийигизи:
Чаглыг эъттен
Салып берейн,
Үстүг мүнден
Үзеп берейн.
Соомдан дүргеп
Шошкудуп ор.
(Чоруптарлар).

Көжегe ажыттына бээр. Сценаның оң талазындан оолдар, солагай талазындан уруглар ырлажып үнүп келир.

Шупту:
Кожамыкка кончуг-ла бис,
Кожа тыртып сөглээр-ле бис.
Кожар чүвээ хоржок-ла бис,
Кокпайтып-ла кааптар бис.

Уруглар:
Шагаа-дойга сылдап алгаш
Шапкылажып келдиңер бе?
Чараш кыстар бисти көргеш,
Чашпаалаксап келдиңер бе?

Оолдар:
Хаван чылы үнүп турда,
Канчап көрүп олурар бис?
Хөрек-чүрек ажыдыксап,
Хөөрежир дээш ойнап чор бис.

Уруглар:
Кандыг демдек алган силер,
Караавыска көргүзүңер?
Кандыг ханныг улус силер
Кара чокка сөглеп бергер?

Оолдар:
Кады-хожа өөренип,
Каш чыл чурттап келдивис чоп!
Кайывыстың кандыывысты
Канчап билбес улус силер?

Уруглар:
Көрүп, дужуп чоруур-даа бол,
Хөлегеңер эвес-тир бис.
Сагыжыңар, бодалынар
Сайгылгаан дег көскү эвес.

Оолдар:
Азыгларга туруп алгаш,
Ажыг хоран тыртпас-даа бис.
Анай кара чажывыстан
Алгыш-кырыш кылбаан-даа бис.

Уруглар:
Башкыларга чемеледип,
Эпчок чүве кылдыңар бе?
Парталарга сөстер оюп,
Эт-сеп үреп чордуңар бе?

Оолдар:
Карак-ла бо, бүзүренер,
Канчап ынчан тений бээр бис?
Сарыг шажын номналдарын
Сагый берген төлдер-дир бис.

Уруглар:
Караланы көрүңерем,
Кастаа-биле, хүлүү-биле.
Кадай оглун көрүңерем,
Каттырымзаан чаңы-биле.

Оолдар:
Хүреңдайны көрүнерем,
Хүлүү-биле, кастаа-биле.
Күжүр кысты көрүнерем,
Хүлүмзүрээн чаңы-биле.

Шупту:
Ойнап чор бис, башкыларым,
Ойлатпаңар, башкыларым.
Оран-чурттуң дынын тудар
Оглу, кызы бистер-дир бис.
Анаа чор бис, башкыларым,
Аттынмаңар, башкыларым,
Ажылыңар салгап алыр
Ажы-төлдер бистер-дир бис.

Көжегe хагдына бээр. Ооң ийи талазындан Бокту-Кириш биле Бора-Шээлей үнүп келир.

Бора-Шээлей: Улустуң угаанындан төрүттүнген уран тывызыктарны Шагаада салышпас болза, кандыг шагаа дээр, кандыг тыва чон дээр, уруглар. Ынчангаш силерге мен тывызыктардан салыйн, а Бокту Кириш акым баажызын силерге айтып берзин, ындыг-дыр аа, уруглар?

Залдан: Чаа-чаа, шын-дыр, шын-дыр.

Бора-Шээлей: Тоолум — Дошта.
Тывызыым —
Дытта.

Бокту-Кириш: Баажызы — черде, дириг амытаннарда. (Балык, диин).

Бора-Шээлей: Кедээр каарга, доңмас эъдим,
Кезип чиирге, төнмес эъдим.

Бокту-Кириш: Баажызы — эт аймаанда. (Чаныы).

Бора-Шээлей: Дээрде Тейкиштиг,
Хөвүда
Кокпалыг.

Бокту-Кириш: Баажызы — черде, дириг амытаннарда. (Эзремчик).

Бора-Шээлей: Узун-оол Удаазын эзеңгилиг.

Бокту-Кириш: Баажызы — өгде. (Ыпаа).

Бора-Шээлей: Кежээ келир, Эртен чанар.

Бокту-Кириш: Баажызы — өгде. (Өреге).

Бора-Шээлей: Хаан оолдуң оттуу чок,
Кадын кыстың хачызы чок.

Бокту-Кириш: Баажызы— дириг амытанда. (Аъттың өдү чок, бениң азыы чок).

Бора-Шээлей: Тин чок торгум,
Дизин чок чинчим.

Бокту-Кириш: Баажызы — бойдуста. (Дээр, сылдыс).

Хамык тывызыктарны тыпкан сөөлүнде, бир оол биле бир уруг Бокту-Кириш биле Бора-Шээлей алышкыларга аалдап чедип келгеш, айтырарлар.

Оол: Бисте силерден оң айтырыг бар. Оларны харылап берип болур силер бе?

Бокту-Кириш: Айтырыңар, шыдаар болзувусса, харылап бээр бис.

Бора-Шээлей: Шыдавас болзувусса, башкылар болгаш өөреникчилер-биле эмеглежип тургаш харылап бээр бис.

Уруг: Онга чедир санажылым,
Онза арга тывыжаалам?

Бокту-Кириш: Ынчаар-дыр че,
Ындыг болза адаңар че?

Оол: Бир деп чүл?

Бора-Шээлей: Бир көргенин уттур бе.

Уруг: Ийи деп чүл?

Бокту-Кириш: Ийис анай база чок бе.

Оол: Үш деп чүл?

Бора-Шээлей: Үш буттуг ожук чок бе.

Уруг: Дөрт деп чүл?

Бокту-Кириш: Дөрт чүкче чажыг чашпас бе.

Оол: Беш деп чүл?

Бора-Шээлей. Беш салаа кижиде чок бе?

Уруг: Алды деп чүл?

Бокту-Кириш: Алды хана өг чок бе.

Оол: Чеди деп чүл?

Бора-Шээлей: Дээрде Чеди-Хаан чок бе.

Уруг: Сес деп чүл?

Бокту-Кириш: Сес адыр мыйыстыг сыын база чок бе.

Оол: Тос деп чүл?

Бора-Шээлей. Тос-карак-биле сүт чажарга, сүзүк база четпес бе.

Уруг: Он деп чүл?

Бокту-Кириш: Он оолдуг ава чок бе.

Оол: Четтирдивис, Бора-Шээлей!

Уруг: Буянныг болуңар, Бокту-Кириш!
(Үнүп чоруптарлар).

Бора-Шээлей: Хаван чылдың Шагаазы-даа
Хөлүн эрткеш турун берди.
Каткы-хөглел, ыры-шоору
Хөрек-чүрек сыңмастады.
Канчаарыл че, Бокту-Кириш,
Кажан доозар улус боор бис?

Бокту-Кириш:
Доозуптар бис, дашкаар үнүп,
Дошка барып ойнаарывыс,
Чаргаш барып чуңгулаарывыс,
Далаштыра берди харын.
Хаван чылы беримчелиг,
Хайыразы элбек болзун!
Алыр шалың башкыларны
Айда-чылда манатпазын!
Чилчиивисти үзе чиген
Чижеңчилер чидер болзун!
Утказы чок амгы шагның
Ужур-чөвү тыптыр болзун!
Аар-берге үе эртип,
Амыдырал экижизин!
Хаван чылга сөгүрүп каал,
Катап-катап курайлап каал!

Шупту:
Кураай-курай,
Кураай-курай!

Бора-Шээлей:
Частың айы үнүп келир,
Чагган хары эрип калыр.
Чечек частып, өзүп келир,
Челээш черин билзектептер.
Чайның айын бодап алгаш,
Чаза хөглеп бадырыптаал!

Көжегe ажыттына бээр. Бөлүк ыраажылар «Шагаа ырыының» уланчызын күүседир.

Хырбачаны, согажаны
Хырый кезип, үүже бузуп,
Улуг паштар чык долдур
Улай-улай уллдуруулу.
Далган, тараа, саржаг, чөкпек
Тавак долдур сыгажылы.
Аарыг-аржык чагдаваазын,
Айыыл-халап таварбазын!
Бурган башкы ыдыктап каан
Буян-кежик болдаразын!
Бурун тыва езу-биле
Мурнувуска сөгүржүүлү!

Көжегe хагдынар. Төпер.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Ава дээрге эң-ие эргим, эң-не адаксаныг сөс. Бистиң эргим ынак ававыс **Зоя Кыргысовна ОНДАР** бөгүн төрүттүнген хүнүн дөмдеглеп эрттирип турар. Ооң биске, үш уруунга эргеледип-чассыдыышкынындан, чымчак хүлүмзүрүүнден «авай» деп бир дугаар адаан сөзүвүстү безип канчаар чугаалап үнүп келгенивисти ачавыс чоргаарал-биле чугаалап, чагып орар. Аарып-аржып, эъдивис-даа изиг бергенде, ававыстың хуулгаазынныг сөстерининг, чигиржиш дээр эм-таңының соонда кан кадык апарган ышкаш сагындырар бис. Ававыс аныяк-даа болза, оон шеверин, зъшчемин амданныг кылып билирин эш-ооруу мактаар, а бис ону дөзексеп, өттүнүп чоруур бис.

Ававыс Кызылдың 9 дугаар школазында башкылап ажылдап, ажылы дыш чок-даа болза, ол коллективиниң ада-иелериниң хүндүткелин чаалап алган, башкы ажылында 20 ажыг чылдар ажылдап чоруур. Бажыңывыстан үзүлбес аалчылар, эш-оор —ававыстың биче сеткилдии, чоннуу.

Бо кайгамчык хүнде эргим ававыска кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Адашкыларның байыр чедириишкининге каттыжып, чангыс чараш кенивиске курлак чедир мөгейдивис.

УРУГЛАРЫ: Алена, Айсуу, Артыш, өөнүң эзи. Монгуштар, Ондарлар.

Бистиң эргим ынак ававыс **Делгермаа Чоодуевна КОЧАГА** 40 ажыг чылдарның дургузунда улус өөредилгезиниң шугумунга чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредип, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожуунларга ажылдап келген. Ооң өөреникчилери республиканың янзы-бүрү булуңнарында төлептиг кижилер болуп ажылдап, төрээн Тывазының сайзыралынга үлүг-хуузун киирип турарлар.

Ававыс башкыларның бирги Бүгү-эвилел съездизиниң делегады, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы деп хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Бисти өстүрүп, кижизидип каан ававыстың 60 харлааны-биле холбаштыр, изиг байырны чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, узун назынны күзеп, сеңээ бүгү-ле эки үүлдерни Бургандан дилеп, чалбарып тур бис. авай.

Оолдары, уруглары: Байыр, Александр, Марина, Римма. кенээттери, күдээлери Антонина, Аяна, Женя, Рубен. оолдарының уруглары Эдик, Шуру, Игорь.

Бистиң ачавыс **Апай-оол Даржаевич КУУЛАР** январь 30-де 50 харлаар. Бо хүннерде Өвүр кожуунның Торгалыгда өшкү кадарып турар. Ажылынга ак сеткилдиг, чонунга хүндүткелдиг кижи.

Ачавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байырны чедирип, моон соңгаар-даа кадык-чаагай болуруп, узун назы назылаарын күзедивис.

Бежен хемни эштип кештиң
Бежен сынның сиртин тептиң.
Кашпагайың ол-ла хевээр
Харын сергек апардың чоп.
Оожум, топтуг бүдүжүнү
Олут орбас чаныны-даа
Олчаан хевээр дөзеп алган
Омак-хөглүг чурттап чор бис.
Каш-даа чылда кадарганың
Каш чузун малын өссүн!
Кижизидип өстүрүп каан
Кызың, оглуң өөрүп чорзун!

Уруглары Айлан, Аяс, Аян, Артыш, күдээзи Мерген, уругларының уруглары.

ЧАРЛААЛДАР

САДЫП ТУРАР

Бүдүрүлге чери дааразында таакпы аймаан мөөнпеп садып турар. «Полет» деп сигареталарны бир хапты 270 рубль, «Беломор канал» папиростар—230 рубль, «Зорини» деп фильтрлиг сигареталар 380 рубль.

«Зеленоборское» деп акционерлиг нинтилел мурнундагы Тыва **«Сельхозтехниканың»** баазазында турар. Телефоннары: **6-23-67, (8—232) 96-4-86.**

Күрүнеиң Кызыл хоорай талазы-биле үндүрүг инспекциязы 1995 чылдың февраль 20-ге чедир дараазында документилерни киирип кээрип өнчүүнүн бүгү хевириниң бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга дыңнадып тур:

1. Черни доктаамал (бүгү назынында) эдилээр эргезинин дугайында херечилел.

2. Чер үндүрүүнүн талазы-биле доктаатган хевириин каттыштырыр саналаш кыныы.

Бир эвес бажыңны адендага алган болза, бажыңнарны (чер участоктарын) арендага алганының дугайында көрээнин хоолгазын болгаш аренда өртээн төлээнинин дугайында бижикти киирер.

Юридиктиг черлерде чер участоктары чок таварылгада бүдүрүлгеде быжыглаан чер участогу чок дээр дугайында шынзылганы киирер, ону Кызыл хоорайның чер тургузуунуң болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитет бүзүреткен турар ужуулуг.

Бир эвес үстүнде айыткан документилерни чогуур хуусаазында киирбес болза, «Россия Федерациязынга үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында» РФ-тин Хоойлузунда көрдүнген административтиг торгаалдарны бүдүрүлгелерге онаар.

КЫЗЫЛДА ҮНДҮРҮГ ИНСПЕКЦИЯЗЫ

Кызыл кожуунның чагырга чери Тыва республиканың чазаанын кежигүнү, Кызыл кожуун чагыргазының даргазы

Александр Константинович БАКУЛИНИҢ

1995 чылдың январь 24-те, 58 харлап бар чораан, билдинмес өлүрүкчүнүң холундан мөчээнин ханы кажыдал-биле дыңнатпышаан, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызы Тываның кожуунларынга көдээ ажыл-агыйның башкарылга органнарынга үр үеде ажылдап чораан

Ооржак Чульдумович ХҮРЕН-ООЛДУҢ

хенертен мөчээни-биле холбаштыр, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илередип тур.

Тоолчуткан шүлүглел

СЫЫН - ЧҮРЭЭ

(Уланчызы. Эгези № 14 «Шында».).

2. Сай-Даш

Кара чаштан адазынын
Кагбайн чораан өөрткени
Часпайн адар анчы болуп,
Сай-Даш эр боор эскени бо,
Сыыннаар дээш бир-ле дугаар
Сынче чааскаан аъттаныкап.
Он сес харлыг эрес эрвин
Оруун орта чүү дуй турар.
«Оран-тандың, кежик-чолдуг
Оны бодап чалбарып чор.
Таңды-сының ээзи сөңүг
Таалың-чүгүң иштиг болзун,
Оъктуг боонду этсиринде
Оваарымчан ышкынмайн чор.
Салган чарын орук-суурун
Саадай бээрин айтып тур» деп,
Сай-Дажыңга кыраан аңчы
Чагын-сургап үдеп тура,
Оглун көргеш. «Эр-ле-дир» деп.
Оизазынын, чаптан арткан,
Тайгазынга одагланып,
Таңдызынга оргаланып,
Шайнын-чемнин чажыын чажып
Сай-Даш ынчаар аңнап үнген.
Эдискилеп, сыынын манаар,
Этчир үе кырында бол,
Элдепейлиг каш-даа хонук
Эгел куруг чоруп келген.
Чарын салган адазынын
«Саадаар боор сеп» дээпин сактып
Чидаралга алзыр деп бе,
Улай аңнап чоруп турган.
Аян, мээстер харан кээрге
Аңы чок деп кайын сөглээр.
Чүгле сыын чок, аңчы эр-даа
Шүүдениг пат-ла чораан,
Авыралдыг таңдызынга
Аакталын чүнү сөглээр.
Оранының кежиин дилеп,
Орлан аңчы чөгел төтпээн.
Кара чаңгыс сагыш-чүрээн
Хайныктырыш келир чүве.
Хоюг чажын өрүп салган
Хорумаазы болбайн канчаар.
Эзим иштин караңгы дүн
Ээнзиредир шуглай бээрге,
Кыпкан кезек Сай-Даш-биле
Кыянпашкан ышкаш болур.
Имиртиннин аразындан
Ийи карак чырыш кыпкыр.
Удумзураан Сай-Даш көөрге.
Уруг эштиң караа болур
«Келдиң бе?» дээш тура халыыр.
Хойде хөгжээн көс-от болур.
Хорумааның карактары
Хоюп, маңнап дескензиг боор.
Оргаланып чыдып алгаш,
Ондап-остан дүнү чарар.
Ынакшылы дышты бербейн
Ыстадып кээр, шыладып кээр.
Хорумааның бадырыптар
Хоюг үнү кулактарга
Куюмалдыр дыңналып кээр,
Кударалды доюддурар.
Ынчалза-даа чалыы аңчы
Ыяк кылдыр боданыптар.
Шынчы кыска он сес адыр
Сыындан мыйыс чедириксээр.
Эртен, кежээ одар хаяр,
Эдискилеп амыргалаар,
Сай-Даш тос хүн куруг келген
Сагыш-чүрээ хөлзеп дүүрээн.
Онгу хүнде чалыы аңчы
Калчан-Каъттан харан келген
Оът баштаан тулган сыын бо
Хараал уунга көстүп келген.
Аңчы чүрек дөстүнер бе,
Адар боозу холда келген.

Кара-оол НАТНИЙ-ООЛ.
(Уланчылыг)

Тудуг туйбузу садып турар. Ол дугайын тодаргай билип алырда 3-26-44 дугаарлыг телефонче доңгаар.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭГЕЛЭЭР

Көдээ ажыл-агый кадрларының билиин бедидериниң школазы 1995 чылдың февраль 6-дан эгелеп бичии чергениң мал эмчилериниң өртектиг курузунуң өөредилгезин эгелээрин дыңнадып тур. Курсту доосканнарга лицензия өзугаар тускай документилерни бээр.

Айтырыгларны 3-26-18 телефон дамчыштыр билип алыр.

КИНО

ЯНВАРЬ 25-ТЕ

«НАПЫРАЛ»: «Дээрниң ялазы» 9.20, 11.30, 13.40, 15.50, 18.00 шактарда. **Видеозалга:** «Надин» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Херээженнер ыызамдаашкынга удур» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Үрегдекчи» 2.20, 14.40, 17.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Россия дугайында дүштер» 12.00, 14.40, 17.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 362505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргей (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: нинтилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, меңээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер— 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 283.